

Ірина Ворончук

**ПОДРУЖНІ ЗРАДИ ЯК НАСЛІДОК ПРАКТИКИ УКЛАДАННЯ
ШЛЮБІВ В УКРАЇНІ В XVI—XVII ст.
(на матеріалах ранньомодерної Волині)**

Більша частина життя будь-якої людини має інтимно-особистісний характер, тим не менше саме існування сфери приватного за середньовіччя та в ранньомодерні часи все ще ставиться під сумнів, викликаючи серед істориків гострі дискусії. Однією з причин недостатнього висвітлення приватної сфери є складність самої проблеми, оскільки тут діють не маси, а конкретні живі люди¹. Тож дослідники констатують: історія приватного життя ще не написана².

Особливо великі лакуни в цій галузі має вітчизняна історіографія: дослідження приватного життя українського населення, започатковане наприкінці XIX ст. працями О. І. Левицького³, М. Ф. Владимирського-Буданова⁴ та О. Яблоновського⁵ було на довгий час перерване, а людина як предмет історії⁶ загубилася серед таких абстрактних понять, як класи і маси.

Проблема подружніх зрад в українській історіографії не зачіпалася, хоча О. І. Левицький опублікував декілька документів про так зване «чужолозство» за актовою термінологією XVI—XVII ст. Всебічно розглянувши проблему

¹ Гуревич А. Я. М. Блок и «Апология истории» // Блок Марк. Апология истории или ремесло историка. М., 1986. С. 209.

² Бойцов М. А. Германская знать XIV–XV вв.: приватное и публичное, отцы и дети // Человек в кругу семьи. Очерки по истории частной жизни в Европе до начала Нового времени. М., 1996. С. 239.

³ Левицкий О. Семейные отношения в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. // Русская старина. 1880. № 11. С. 549–574. *Його ж* (під псевдонімом Левко Маячанець). Про шлюб на Русі-Україні в XVI–XVII ст. // Зоря, 1885. Рік 6. С. 13–18. *Його ж*. Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI–XVII ст. // Киевская старина. Т. LXVIII. 1900, январь. С. 1–15. *Його ж*. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. // Архив Юго-Западной России, издаваемый Коммиссиею для разбора древних актов (далі – АЮЗР). Ч. VIII, т. III. Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI–XVII. К., 1909.

⁴ Владимирский-Буданов М. Ф. Черты семейного права Западной России в половине XVI в. // Очерки из истории литовско-русского права. Киев, 1890. С. 1–57.

⁵ Jablonowski A. Stosunki rodzinne na Wołyniu // Przegląd Historyczny. Warszawa, 1910. Т. XI. Z. 1. S. 198–203; 1911. Т. XII. Z. 2. S. 84–88; Z. 3. S. 325–333; Т. XIII. Z. 1. S. 57–66; Z. 2. S. 202–214; Z. 3. S. 346–361.

⁶ «Предметом історії є людина. Скажемо точніше – люди», писав М. Блок. Див.: Блок Марк. Апология истории. С. 17.

розлучень, він обминув увагою подружні зради як явище сімейного життя, не аналізуючи їх причини. Низку питань, пов'язаних зі шлюбом, з точки зору звичаєвого права розглянув М. Ф. Владимирський-Буданов, щоправда, на матеріалах західних регіонів Великого князівства Литовського (ВКЛ), зокрема гродненського земського та полоцького магістратського судів другої половини XVI – першої половини XVII ст. Попри те, що, додані ним до статті, документи свідчать і про подружні зради, М. Ф. Владимирський-Буданов як і О. І. Левицький не акцентує увагу на цій проблемі.

Цілком зрозуміло, що в основі подружніх зрад полягали, перш за все, суб'єктивні причини. Але спробуємо з'ясувати чи не було одночасно й об'єктивних умов для їх провокування. Придивіємось пильніше до засад шлюбу та існуючої у тогочасному шляхетському соціумі практики їх укладання, до родини як подружньої спільноти, і, в першу чергу, до її серцевини – власне самого подружжя та їхніх взаємостосунків, оскільки саме від цього значною мірою залежав сімейний мікроклімат.

Законодавчі засади шлюбу за Литовськими Статутами та реальна практика укладення шлюбів

Завдяки працям О. І. Левицького, який одним з перших почав вивчати документальний матеріал з історії української родини, а відтак звернувся й до проблеми становища жінки, утвердилась думка, що начебто в українському шляхетському соціумі XVI–XVII ст. жінка користувалася широкою свободою, практично не поступаючись повнотою своїх прав чоловікам. «Литовський Статут весьма мало ограничивал гражданскую правоспособность женщины... даже девушки, оставаясь еще в родительском доме, по достижении “дорослыхъ лѣтъ”, т. е. гражданского совершеннолетия, уже пользовались широкою правоспособностью»⁷.

Аргументуючи цю тезу, дослідник посилався на статті Литовських Статутів, які, по-перше, забороняли віддавати дівчат та жінок-вдів заміж силоміць, а по-друге, забезпечували їхнє матеріальне становище, що, на його думку, й було головною підставою їхньої свободи та незалежності. Характеризуючи становище української жінки-шляхтянки, він писав: «не знала она ни теремного затвора, ни монастырского заключения, ни той горькой домо-строевской неволи и порабощения, какие выпали на долю ее сестры – великороссиянки; напротив консерваторы XVI в. горько жаловались, что в высшей среде западно-русского общества жены взяли решительный перевес над своими мужьями с тех пор, как Литовский Статут обеспечил их имущественные права»⁸.

⁷ Левицкий О. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. С. 10–11.

⁸ Там само. С. 6.

Формулюючи свою концепцію, О. І. Левицький пояснював незалежну позицію української жінки умовами її життя, наголошуючи, що вона мешкала в середовищі вільного суспільства, яке, практично не відчуючи над собою тягара державної влади з боку литовських князів та їхніх намісників, змушене було своїми власними силами не лише забезпечувати внутрішній порядок, але й боронити свій край від напасників. Умови постійної небезпеки, вважав він, сприяли формуванню вольових рис характеру та сильних особистостей як серед чоловіків, так і жінок: «в таких условиях жизни вырабатываются энергичные личности, не терпящие ни в чем стеснения своей независимости, предприимчивости и права инициативы»⁹.

Тезу про волевиявлення жінки при виборі шлюбної партії О. І. Левицький аргументує артикулом Статуту 1529 р., за яким Сигізмунд I відрікся за себе та своїх наступників від існуючого до того патріархального права видавати вдів та дівчат заміж на свій розсуд, супроти їхньої волі, завдяки чому, на думку дослідника, в литовсько-руському праві було проголошено принцип вільного волевиявлення жінки при укладенні шлюбу¹⁰. Щоправда, він звертає увагу й на артикули, які обмежували це волевиявлення. «Выбирая себе мужа, – писал О. І. Левицький, – девушка была обязана в известной степени считаться с волею родителей или опекунов, чтобы легкомысленным выбором не причинить бесчестья своему роду, но никто не имел права навязывать ей в мужа кого-либо против ее воли и желания»¹¹. Тим не менше, дослідник зробив висновок, що за законодавством Великого князівства Литовського «добрая воля» і згода нареченої визнавались суттєвою умовою при укладенні шлюбу. Більше того, він вважав, що в другій половині XVI ст. повна перемога самого принципу свободи волевиявлення молодих, знайшла підтвердження не лише у масовій суспільній свідомості, але й в соціальній практиці¹².

Це змушує нас також звернутись до статутових положень, аби пересвідчитись у правомірності цих висновків. Дійсно, 15 артикул IV розділу Статуту 1529 р., який проголошував, що «княгинь, паний вдов и девок не мають ни за кого квалтом давати, кром их воли», та 31 артикул III розділу Статуту 1566 р., ще більш чітко формулюючи право жінок «за кого хотя, за того волно пойти», справляють враження, що нібито жінкам надавалось право вільного волевиявлення при виборі шлюбного партнера¹³. Але, якщо уважніше проаналізувати законодавчі норми, побачимо, що іншими артикулами проголошене начебто право жінок на свободу волевиявлення при взятті шлюбу не про-

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. С. 12.

¹¹ Там само. С. 24.

¹² Там само. С. 14–15.

¹³ Статут Великого князівства Литовського 1529 року (далі – Статут 1529 р.) // Статути Великого князівства Литовського у 3-х томах. Одеса, 2002. Т. I. С. 91; Статут Великого князівства Литовського 1566 року (далі – Статут 1566 р.) // Статути Великого князівства Литовського у 3-х томах. Одеса, 2002. Т. II. С. 86.

сто заперечувалось, а абсолютно виключалось під загрозою втрати ними посагу та успадкування «материзни». Зокрема, 10 артикул IV розділу Статуту 1529 р. («О девки, которые без воли отцовское и матчины засядут замуж свовольне») та аналогічного змісту 7 артикул V розділу Статуту 1566 р. («О девкахъ, которые бы без воли родичов замуж идутъ, або бы мели пойти») суворо попереджали, що в разі порушення батьківської волі дівчиною «таковая отпадаетъ от посагу и отъ имения отчизного и материстого, а естли бы одна была у отца, тогда отчизна на близких спадываетъ мимо таковую девку»¹⁴. Ще більше обмежували можливість жіночого волевиявлення 11 артикул IV розділу Статуту 1529 р. та 8 артикул V розділу Статуту 1566 р., які встановлювали залежність дівчат-сиріт у питаннях шлюбу від найближчих родичів – братів та дядьків. Причому обмежувались права не лише недорослих дівчат, але й повнолітніх. Навіть при умові, коли б дівчина і «мела лета свои, а братья або стриеве ее, задерживаючи ее, не хотели бы замужъ выдати, тогда однакожь свовольне не маеть ни за кого ити». В такому разі дівчині дозволялося лише звернутись до судової інстанції через своїх родичів: «дати знати до вряду черезъ кровных ведомость», а вже «вряд ей маеть дозволити замужъ пойти»¹⁵. Крім того, Статут 1566 р. під загрозою втрати права на нерухомість застерігав також і проти шлюбу з представниками «простого стану человека не шляхтича», бо в такому разі жінка-шляхтянка втрачала право на нерухомість, отримуючи лише половину її вартості у грошовому еквіваленті «суму пенезей ... подле шацунку ста тутового» (розділ V, артикул 11)¹⁶. Як бачимо, законодавча «свобода» волевиявлення дівчини при взятті шлюбу цим же законом була обставлена стількома заборонами й перешкодами, що практично реалізувати це волевиявлення без втрат і шкоди для самої ж дівчини було неможливо.

Однак для правильного розуміння соціальних стосунків, у тому числі й гендерних, недостатньо з'ясувати законодавство в цілому або окремі правові норми, потрібно придивитись до них з інших точок зору – антропологічної, соціально-психологічної, а також до прийнятої в суспільстві поведінки, особливо демографічної, детермінованої соціальними умовами, культурою, релігією, пануючими ідеалами та моральними нормами. Адже людина живе не у вакуумі, а в певному соціальному середовищі, яке значною мірою моделює свідомість і визначає вчинки, отже людина пропускає крізь свою свідомість увесь світ, в якому живе й діє¹⁷. Виходячи з цього, потрібно з'ясувати, як певні правові постулати втілювались у щоденному побуті і чи збігалися вони з реальними життєвими інтенціями індивідів. Тож звернімось до документального матеріалу, який зафіксував різноманітні прояви людських стосунків та тогочасні соціальні практики.

¹⁴ Статут 1529 р. С. 89; Статут 1566 р. С. 128.

¹⁵ Статут 1529 р. С. 90; Статут 1566 р. С. 128.

¹⁶ Статут 1566 р. С. 130.

¹⁷ Гуревич А. Я. М. Блок и «Апология истории» // Блок Марк. Апология истории. С. 212.

Аргументуючи думку про свободу волевиявлення жінок при взятті шлюбу посиленням на документальний матеріал, О. І. Левицький наводить за приклад показання Ганни Монтовтівни¹⁸, яка 1564 р. у луцькому гродському суді заявила: «то себе вмислила и позволяю с правого умислу *сердца* моего мети себе за малжонка его милость князя Василя Солтановича Соколского». При цьому О. І. Левицький обходить увагою визнання її батька Яна Якубовича Монтовта, що міститься в цьому ж документі й проливає справжнє світло на тогочасну практику укладення шлюбів. А між тим Ян Монтовт, стоячи особисто перед судовим урядом, визнавав, що «з ласки и призре^ня Божого... змовил»¹⁹ свою дочку за князя Василя Солтановича Соколского²⁰. Окрім того, в цій же актовій книзі міститься ще два дуже цікавих документа: перший – це оповідання Ганни Монтовтівни про намагання Єсифа Немирича, приятеля її першого померлого чоловіка, силою одружити її зі своїм родичем Іваном Олізаровичем, сином чорнобильського старости Олізара Волчковича: «пан Немирич *нет* вєдома з якоє причины самъ через себе и через иные люде добрыє почал намовляти, а правє примушати мене до того, абых я заручона была за повиноватого его, за Ивана Олизаровича»²¹. Очевидно, дії Є. Немирича були досить рішучими, оскільки від цього шлюбу Ганна змушена була рятуватися втечею: «яко могучи лєдвемъ з дому пна Немирича вєехала, вставивши тамъ все, штомъ еще мела». Ще більше світла на реальну шлюбну практику проливає інший документ – позов до суду князя Василя Сокольського у зв'язку зі скаргою Івана Олізаровича «w кгвалтовном взятѣ жоны» його – Ганни Монтовтівни²². Тож, очевидно, засвідчення у суді «волевиявлення» дочки було викликане не турботою Яна Монтовта про її справжню волю, а лише бажанням убезпечити себе від можливих претензій з боку Івана Олізаровича. Суперництво двох чоловіків за Ганну Монтовтівну пояснюється не великими емоційними почуттями до неї двох претендентів на одруження з нею, а лише матеріальними розрахунками і бажанням поліпшити своє економічне становище завдяки вигідній шлюбній партії, оскільки на той час Ганна була єдиною спадкоємицею значних земельних володінь свого батька. Врешті, саме про це свідчить мирова угода, за якою Іван Олізарович за 1200 коп

¹⁸ Литовський рід Монтовтів закріпився на Волині на початку XVI ст., одержавши від польського короля та великого литовського князя Сигізмунда I у 1508 р. пожалування на маєток Млинів з волостю в Луцькому повіті. В нарисі «Ганна Монтовт», написаному значно раніше, О. І. Левицький інтерпретує події її життя та заміжжя абсолютно з іншої точки зору, ніж у передмові «Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв.» (Див.: АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 14). Зокрема, у нарисі дослідник, зображуючи Ганну не суб'єктом власних інтенцій, а об'єктом чоловічої волі та амбіцій, показує повну безправність жінки та понівечення її долі. Див.: Киевская старина. Киев, 1888. № 1. С. 94–161.

¹⁹ Підкреслення тут і далі наше.

²⁰ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). Ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 228.

²¹ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 228зв. – 229.

²² Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 261.

грошей переуступив князю «свої права» на одруження з Ганною. Подальша доля Ганни Монтовтівни виявилась трагічною. Після смерті третього чоловіка Казимира Ледницького вона була таки силоміць видана заміж за Павла Згличанського, який, покалічивши її, протягом 14 років протримав в ув'язненні²³.

Примусовий характер її останнього шлюбу розкривається зовсім випадково у скарзі молодого подружжя, Костянтина Єло Малинського і княжни Марії Андріївни Масальської. У 1573 р. старший брат Марії по матері, володимирський підкоморій Олександр Богданович Семашко, намагаючись примусити сестру до передачі йому прав на успадковані нею родові маєтки князів Масальських, ув'язнив її в своєму селі Бужани, погрожуючи, «если же *деи* того не учинишь, *теды* я тебе жадным *вбычаем* мужу твоему не дам, але *деи* за якого чоловіка простого або машталера своего, *которыи* ми ся не толко третее части, але и всее *штчизны* твоее *штречет*, тебе *штдам*»²⁴. Марія Андріївна змушена була таки переуступити братові свої маєтки, побоюючись, щоб він не вчинив з нею так, як з тією ж Ганною Монтовтівною, «которая *деи* за Казимеромъ Ледницкимъ была, и маючи *ее* пан Семашко²⁵ при себе, за машталера своего *штдаль*»²⁶. Таким чином, Ганна Монтовтівна всупереч своїй волі була видана заміж за машталера О. Семашка П. Згличанського. Як бачимо, у складних перипетіях своєї долі Ганна виступає не як суб'єкт зі своєю власною волею та інтенціями, а лише як об'єкт, який залежить і потерпає від чужої волі та бажань.

Одночасно звернемо увагу й на ситуацію, в якій опинилася сама Марія Андріївна Масальська. Вона, князівна за народженням (тож за соціальним статусом стоїть начебто вище свого брата) і вже заміжня жінка, яка має в особі свого чоловіка опікуна і оборонця, серйозно побоюється братових погроз щодо розладнання свого шлюбу та повторного видання заміж проти її волі та ще й при живому чоловікові. Отже, в реальному житті було в порядку речей, коли долю жінок вирішували, попри їх власну волю. Все це говорить про панування в суспільстві ще досить жорстких патріархальних стосунків і домінантну владу глави родини.

Про примусове видання дівчат і жінок заміж свідчать також й інші документи. Так, під час розлучення з дружиною Ганною Єданською Януш Надь, пояснюючи судові причини незгоди і відсутності в подружньому житті «*miłosci małżeńskiej*», засвідчив, «*iz tę żonę moię gwałtownie, a nie dobrowolnie za mnie oddano*»²⁷. Зазначимо, що Ганна була удовою і вступала з ним як мінімум у другий шлюб, але її долю супроти її волі продовжували вирішувати батьки. Про примусове видання заміж йдеться також у листі князя Олексан-

²³ АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 469–471.

²⁴ Там само. С. 247–250.

²⁵ О. Семашко на цей час був одружений з княжною Барбарою Олександрівною Порицькою, яка у першому шлюбі була другою дружиною Яна Монтовта – батька Ганни Монтовтівни.

²⁶ ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 7а, арк. 239–240; АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 247–250.

²⁷ ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 41, арк. 228 зв.; АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 526.

дра Заславського від 21 лютого 1618 р. до шляхтянки Пеласової, яка скаржилась йому на свого зятя Суходольського, котрий брутально поводився з її дочкою. У відповідь князь нагадує їй, що вона «grozba y muszem» та «gwałtem wurchala» свою дочку заміж²⁸.

Як правило, вибір батьків не заперечувався дівчиною, яка з дитинства виховувалась в дусі повної покори, слухняності та необхідності підкорення батьківській владі. Зрештою, вибір шлюбної партії робився батьками досить розсудливо, тож і сприймався абсолютно належно. Звичайно, траплялися й трагічні випадки, коли рідні або близькі, підтримуючи різних претендентів на руку багатой родички-спадкоємиці, не замислюючись про її особисту долю, виходили з власних корисливих міркувань. Одним з найгучніших тогочасних шлюбних скандалів була багатолітня боротьба, яку вели між собою найближчі родичі найбагатшої волинської спадкоємиці середини XVI ст. – Галшки Острозької: її матір – Беата Костелецька та рідний дядько – Василь-Костянтин Острозький, кожний з яких намагався видати її за свого протеже. Наслідки цієї справжньої війни були трагічними: декілька забитих на смерть та понівечене життя бідолашної Галшки.

Численні документальні записи, у яких жінки заявляють «пошла в малжонство за позволеньем, радою и ведомостю» своїх батьків, братів, опікунів, показують, хто насправді вирішував їхню долю. За умови абсолютної батьківської влади, наївно припускати, що батьки стали б цікавитись думкою 13–15-річної дівчини щодо обраного ними чи іншими родичами майбутнього чоловіка або питати її згоди на шлюб. Ось як про своє видання заміж говорить Марія Андріївна Колпитовська «за... волею Божєю и з волею, учтивым старанем пна дядка моего милого, пна Григоря Болбаса Ростоцкого, писаря земского кремьянецкого, и до того належачих старших моих приятелей, яко и ест дана и пришла у стан свтыи малжонский»²⁹. А князівна Наталя Василівна Курцевичівна згадувала: «и~~ж~~ будучи я, Наталя, в сиротстве по смерти кнза Василя Курцевича, штца своего, при еє млсти кнгни Василевои Курцевичовои кнгни Марины Шимковне, еє млст мене в малженство дат рачила пану Ивану Семеновичу, воискому и городничому кремьянецкому»³⁰.

Записи про згоду дівчат/жінок на шлюб, очевидно, вносились з метою попередження можливих конфліктів між родичами, які, ворогуючи між собою, захищали інтереси підтримуваних ними різних претендентів на руку своїх підопічних родичок, і в такому разі для них було важливим дотриматися «букви закону», тобто формально прописаного у Статуті порядку, аби не дати противній стороні жодних аргументів для опротестування своїх дій. Саме такою ситуацією й була, очевидно, викликана заява Ганни Монтовтвіни,

²⁸ Archiwum państwowe w Krakowie. Archiwum Sanguszków. Sygn. 75. T. I. S. 433.

²⁹ ЦДІАК України. Ф. 27, оп. 1, спр. 3, арк. 167 зв.; Волинські грамоти XVI ст. К., 1995. С. 207.

³⁰ ЦДІАК України. Ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 149–150; Волинські грамоти XVI ст. С. 113.

оскільки, як свідчать наведені факти, на її руку одночасно претендували два кандидати: Іван Олізарович, підтримуваний приятелем її колишнього чоловіка Єсифом Немиричем, та князь Василь Сокольський, шлюбну угоду з яким уклав її батько Ян Монтовт.

Тож статутіві приписи щодо заборони примусового видання жінок і дівчат заміж для них самих у реальному житті не мали абсолютно ніякого значення і жодного впливу на зміни в їхньому правовому становищі та можливість дійсного волевиявлення при укладенні шлюбу. Зате до них, як показує сам О. І. Левицький, активно звертались родичі та опікуни. Намагаючись скористатися ситуацією у своїх власних інтересах, вони підтримували тих чи тих конкурентів, які, претендуючи на руку їхніх підопічних, виборювали один у одного вигідну для себе шлюбну партію³¹.

Документи переконують, що не лише дівчата та жінки, але й сини брали шлюб з дозволу батьків або рідних. Так, згадуваний вже Ян Якубович Монтовт Коблинський одружився «ис sprawy Божєи а съ презрєня Духа Светого, с порады и дозволєня єи милости пани матки моєє и иных крєвныхъ а повиноватыхъ своихъ»³². Ян Маркович Жоравницький, записуючи віно своїй дружині, заявляв, що одружився «з воли Божєє а дару Духа Святого и с порадою пана штца своєго, пана Марка Василєвича Жоравницкого»³³. Іван Городиський у 1569 р. бере шлюб з Катериною Бабинською, яку «пан штец мои позволил мнѣ в стадло светое малженское взяти»³⁴. Князь Яків Андрійович Четвертенський одружується «з воли Божєє и порады их милости приятелєи моих ласъкавыхъ и дозволєнємъ кнегини матки»³⁵, Андрій Олізаровський «за порадою и позволєнємъ пана штца моєго милого Шлєхна Шлизаровьского» поняль єсми за себе в малженство ... дочьку пана Шлєхна Белостоцкого панну Федору»³⁶.

Ці вирази «с порады и дозволєня» батька або матері, а також крєвних та повиноватих відбивають загальноприйнятій підхід та тогочасну реальну практику укладення шлюбів за волею та рішенням батьків і, в першу чергу, батька. У цьому плані характерним є документ, внесений 28 червня 1603 р. до луцького гродського суду королівським чашником Федором Урсулом Рудецьким, «на позволєнєє вженєня» синові Адаму. Даючи йому дозвіл на одруження, Федір Урсул Рудецький пояснює: «видєчи я сына моєго, пна Адама Урсола Рудецкого з ласки Божєи летє дорослого ... позволиль сыну моєму, пану Адаму, ижъ бы ся старал в доме зацныхъ ш вженєнєє, а ижъ снѣ мои, пнѣ Адамъ, з воли и презрєня пна Бога всемогущого упатрил и подобал себе... панну Ганну ..., просил мене за то сынѣ мои, пнѣ Адам, през ихъ мл пнов при-

³¹ Левицький О. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. С. 19–24.

³² ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 462–467.

³³ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 221–222.

³⁴ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 626 зв. – 627 зв.; АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 174–179.

³⁵ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 583–583 зв.; АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 213–215.

³⁶ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 581–581 зв.; АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 255–257.

ятел и сам устне, абым ему позволил и у ихъ мл пна Демяна Павловича, суди, и малжоньки его млсти в дѣвку их млсти за себе снъ мои в станъ свтыи малжёнъскии старатися³⁷. З цієї заяви бачимо, що батько начебто сам запропонував синові самостійно підшукати собі шлюбну партію, тим не менше, попри це, а також свій дорослий вік, син потребує офіційного батьківського дозволу на шлюб.

Звернемо увагу ще на один важливий момент. Вирішальна роль батька у виборі шлюбної партії пояснюється не лише його абсолютною владою в родині та силою звичаю. На боці батька були й матеріальні важелі, адже саме батько забезпечував сина нерухомістю, на якій наречений повинен був за статутівими приписами записати майбутній дружині віно за принесений нею посаг. Саме це і бачимо в наведеному вище документі, в якому Федір Рудецький одночасно дозволяє синові, «аби вн запис уделал на части имени моего втчизного в селе Рудце»³⁸. З дозволу батька записує віно своїй дружині Марії Романівні Гойській Андрій Федорович Єлець «напротив внесения ее в домъ мои подле Статута права посполитого и, маючи на то позволене пана втца моего, его милости пана Федора Ельца, записал вена с привенком ... на всихъ именахъ моих втчизных, которые по смерти пана втца моего ... на част мою придут и спадут»³⁹.

Батьки не поспішали за свого життя передавати своїм синам нерухомість, тож часто навіть одружені сини мешкали на виділеній батьком частині маєтку, яка тим не менше залишалась батьківською власністю. Більше того, іноді віновий запис жінці робився навіть не її майбутнім чоловіком, а його батьком. Так, у 1584 р. не сам Киндин Хом'як Смордовський, який одружувався вже як мінімум вдруге, а його батько, Тит Іванович, вніс віновий запис своїй «невестьце», оскільки як він пояснював: «я еще сынови моему Киндину имени жадного, держаня и уживаня его не уступил, тогда ..., будучи я волен водлуг права посполитого влостностью моею по воли своєї шафовати, по моєи доброй воли туу суму пнзеи, три тисечи и пясот золотых полских, а на личбу литовскую чотырнадцат сот коп гршеи, которую сын мои по вблюбеници пришлои малжонци своєи панне Полаги Богдановне Хренницкого взял, на третей части всех имении моих Смордьвы, Городища, Пащковцовъ и Серединцовъ вьношу в той менованои суме пнзеи туу третнюю часть всех имении моих влостных, ... малжонце сына моего Киндина а невестце моєи, Полаги Богдановне Хренницкого, записую»⁴⁰. 10 жовтня 1585 р. князь Василь-Костянтин Острозький, вносячи да суду віновий запис своїй невістці Сюзанні Середянці, писав: «иж сынъ мои, княжа его милость Янушь Острозскии, ...до сего часу нигде вправы звыклое ни на чом малжонце сво-

³⁷ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 65, арк. 432 зв. – 434 зв.

³⁸Там само.

³⁹Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 26, арк. 293 зв. – 294 зв.; АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 140–143.

⁴⁰ЦДІАК України. Ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 487–490 зв.

еи... не вчинил и не вписал ничего, тогда я тепер... тои малжонце сына моего... записую певную суму пенезеи... на именахъ моихъ власныхъ, штичизныхъ, которыхъ есми еще былъ сынови моему милому, княжати его милости Янушу, вперед не уступил»⁴¹.

Почуття та уподобання молодих людей не бралися батьками до уваги й не мали значення при укладенні шлюбу. Точка зору О. І. Левицького на шлюб як наслідок кохання⁴² є ідеалізацією тогочасного погляду на сімейне життя. Щодо одруження існували зовсім інші, цілком прагматичні, підходи. Шлюбні зв'язки становили один із засадничих інструментів утвердження своїх позицій: з допомогою шлюбу намагалися зміцнити економічне становище, утвердитися в певному соціальному середовищі тощо. Тож вибір шлюбної партії, як правило, брав до уваги не кохання, а, перш за все, такі важелі як матеріальний добробут, соціальний статус родини, стану рівність тощо.

Мотивація щодо вибору шлюбної партії іноді розкривається в документах. Так, Василь Загоровський, звертаючись до своїх малолітніх синів у тестаменті, радить їм, аби при виборі дружини вони «не сквапились на красу людскую, ани на маєтність и славу чиего дому, велможного и оздобеного, и не смотрѣли по жонахъ великихъ посаговъ». Проте, зауважує О. Левицький «сам он не следовал этому мудрому правилу, за что и поплатился полным крушением своего семейного благополучия»⁴³. Зокрема, вступаючи у шлюб з князівною Марушою Збараською, В. Загоровський виторгував у шлюбній умові, укладеній зі своїм тестем, кременецьким старостою князем Миколаєм Андрійовичем Збараським, щоб, окрім визначеного батьком посагу, їй були виділені також «част именѣи еє материстыхъ»⁴⁴. Після розлучення з нею В. Загоровський, сватаючи за себе іншу князівну Катерину Іванівну Чорторийську, наполіг, щоб її мати за нею «таковыи же посагъ и выправу з именѣи сыновъ своихъ, двѣ тысячи копѣ грошеи литовскихъ, яко и старшое дѣвьеце своеи, еи милости кнежне Оленѣ дала»⁴⁵, тобто виторгував не менший посаг, ніж даний за її старшою сестрою, князівною Оленою Іванівною, виданою за новгородського воєводу Остафія Горностая. Тож власні шлюбні амбіції Василя Загоровського були досить високими: двічі він намагався породичатися з князівськими – «велможными домами», до того ж і матеріальні розрахунки, як бачимо, відігравали для нього важливе значення.

Михайло Боговитин Шумбарський вибір дружини мотивує бажанням встановити родинні зв'язки з досить впливовим на той час волинським родом Борзобагатих Красенських: «з милости моеє уприимое з его милостю паномъ Влехномъ крѣвноє звезанье и з домои его милости вечистую приязнь,

⁴¹ Там само. Ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 636–637; АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 447–449.

⁴² Левицький О. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. С. 24–45.

⁴³ Там само. С. 98.

⁴⁴ ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 2, арк. 91 зв.; АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 77.

⁴⁵ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 538; АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 207.

а водлє закону Божого з дєвкою его милости, паньною Ганьною, малженство прийняти»⁴⁶. Так само Лаврентій Семенович Оранський пояснює своє одруження з Марією Чернчицькою не почуттям кохання до неї самої, а бажанням породичатися з її батьком: «ведаючи а в доброй справе, млсти людскои и цнотливомъ захованю его млсти самого ..., хотєчи мєти, абых себє в милост, повинность и приязнь вечистую пна Черньчицкого»⁴⁷. Тож в наведених документах про почуття до майбутньої жінки не йдеться.

3. Кухович вважає, що при укладенні шлюбів у шляхетському соціумі кохання й почуття відігравали ще меншу роль, ніж у середовищі нижчих станів суспільства⁴⁸. Та й про яке кохання може йтися, коли часто молоді до одруження взагалі не знали один одного. Так, Томаш Замойський приїхав свататися до князівни Катерини Острозької, жодного разу до того її не бачивши⁴⁹. Вдруге вони зустрілись вже на заручинах, а шлюбну угоду він уклав не з майбутньою дружиною, а з її матір'ю – Анною Острозькою⁵⁰. Через 20 років Т. Замойський, даючи у тестаменті розпорядження щодо видання заміж своїх дочок, застерігає опікунів, аби їх видали не за молодиків, які тільки-но на світ вийшли і ще не вміють на ньому жити, а за чоловіків, яким виповнилося не менше 20 років, які добре знають звичаї, виявили вже свою мужність, можуть порядкувати своїм Домом та бути йому опорою⁵¹.

Таким чином, вирішальна роль у виборі шлюбної партії та укладенні шлюбів належала не молодим, а їхнім батькам. Якщо ж і можна розглядати шлюб як двосторонню угоду⁵², то це була угода між батьками молодих або батьками (опікунами) дівчини та майбутнім чоловіком, якщо він був уже самостійним господарем, але аж ніяк не між членами майбутнього подружжя. За характерний приклад наведемо запис 1571 р. княгині Ганни Богданівни Путятянки, яка «за позволениемъ их милости пановъ впекуновъ змовила єсми в шлюбъ светыи малжонскии, заручила дочку мою кнежну Марину Андреевну Масалскую за прозбою и жаданемъ его милости велможного пана Михаила Еловича Малинского, маршалка господарского, за сына его милости Костен-

⁴⁶ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 29, арк. 71–72; АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 27–30.

⁴⁷ЦДІАК України. Ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 9 зв. – 10 зв.; АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 117–120; Волинські грамоти XVI ст. С. 30–31.

⁴⁸*Kuchowicz Z.* Obyczaje i postacie Polski szlacheckiej XVI–XVIII wieku. Warszawa, 1993. S. 44.

⁴⁹Аналогічним чином відбулося його перше сватання до дочки Яна-Кароля Ходкевича – Анни. Див.: *Golebiowski S.* Pamiętnik o Tomaszu Zamojskim // Biblioteka Warszawska, 1853. Z. CLV. S. 207; *Ворончук І.* «Dobra żona godna mężowi Korona» (До історії подружніх стосунків Катерини Острозької і Томаша Замойського) // Київська старовина. 2002. № 5. С. 123.

⁵⁰*Golebiowski S.* Pamiętnik o Tomaszu Zamojskim... S. 212; *Ворончук І.* «Dobra żona godna mężowi Korona»... С. 123–124.

⁵¹Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Oddział rękopisów (далі – Ossolineum). Sygn. 1904/II. – S. 42 зв.

⁵²*Владимирский-Буданов М. Ф.* Историко-юридические материалы, извлеченные из актов книг губерний Витебской и Могилевской. Вып. VII–VIII. Витебск, 1876–1877. С. 3.

тина»⁵³. Як бачимо, йдеться виключно про договір між матір'ю дівчини і батьком майбутнього чоловіка її дочки. Тож формально-договірний характер подружнього зв'язку ще не означав, що шлюб укладався на началах вільного й обопільного вибору, як стверджував О. І. Левицький⁵⁴. Це був вибір батьків, в кращому разі договір батьків дівчини з її майбутнім чоловіком, але не самої майбутньої подружньої пари. Дівчина/жінка жодною зі сторін не бралася до уваги як рівноправний суб'єкт шлюбних домовленостей, що вже наперед визначало її нерівноправне становище в родині порівняно із чоловіком.

Про пріоритет матеріальних інтересів та розрахунків при взятті шлюбу свідчить також відносно часте порушення шлюбних контрактів однією зі сторін, яка знаходила для себе більш вигідну партію. Зокрема, волинський землянин Богдан Іванович Дрозденський, уклавши шлюбну угоду зі Щасним Верещакою щодо одруження з його дочкою-удовою Ганною, в подальшому ухилився від шлюбу з нею⁵⁵. Попри попередню домовленість і навіть призначений день весілля, боярин Сава Кіндратович відмовився видати свою дочку за сина шляхтича Івана Болди, який «на тоє веселе готовизны немало выложил», через що зазнав матеріальні збитки⁵⁶. Після смерті першого чоловіка Костянтина Сло Малинського княжна Марія Андріївна Масальська за «порадою и ведомостю приятелю своих», дала згоду на свій шлюб з Семеном Хом'яком Смородовським і навіть «рок веселю водле воли и баченя своего зложила» на день 19 травня 1577 р. Але, попри виданий нею С. Хом'якові заручний лист на 1000 коп литовських грошей, вона виїхала зі свого Радовицького маєтку, де мало відбутися весілля, через що його «ку великою шкоде и накладом приправила»⁵⁷. 22 вересня 1593 р. син Василя Петровича Загоровського, Василь Васильович, скаржився на княгиню Магдалену Сокольську, яка, учинивши з ним «певное постановене» щодо видання за нього своєї дочки, «вную девку свою княжну Ганну за его милост князя Чорторыского в стан малженский отдала»⁵⁸. Як бачимо, Василь Загоровський – син, не дотримуючись батькових порад, діє так само, як і батько, намагаючись породичатися з князівським – «вельможним домом». У 1616 р. Галшка Цимінська, «вбручивши» спершу свою дочку з князем Адамом Жижемським, пізніше «пошлюбила» її за пана Лаща⁵⁹. Документи засвідчують, що такі випадки були непоодинокими⁶⁰.

⁵³ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 458, арк. 287–288; АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 234–236.

⁵⁴ Левицький О. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. С. 63.

⁵⁵ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 459.

⁵⁶ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 10, арк. 33; АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 169–170.

⁵⁷ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 353 зв. – 354 зв.; АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 299–300.

⁵⁸ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 44, арк. 432–432 зв.; АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 452–453.

⁵⁹ АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 535–536.

⁶⁰ Аналогічні акти див.: АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 8–9, 48–50, 169–170, 190, 226–228, 299–300, 356–360, 452–454, 534, 535, 595–597, 598–599.

М. Богуцька, наводячи декілька конкретних прикладів (власне лише чотири), зробила висновок, що, починаючи з другої половини XVII й до кінця XVIII ст. значну свободу при виборі чоловіків мали вдови, а відтак на цій підставі висловила думку про зміни, які відбулися у звичаях та ментальності тогочасних людей⁶¹. Проте, відчуваючи все-таки недостатню аргументованість висновків, М. Богуцька підкреслює, що йдеться лише про магнатські родини, в яких ментальні зміни під впливом західних, головню французських, ідей відбувалися значно швидше. В середовищі середньої та убогої шляхти, зазначає вона, переважала модель суворішої родини з пануючою й надалі владою батька над усіма домочадцями і членами сім'ї, у тому числі й над дорослими дітьми, і вибір шлюбної партії належав главі родини⁶². Тезу М. Богуцької про більшу свободу вдів при виборі шлюбної партії підтримує й Н. Старченко, наводячи декілька прикладів на українському матеріалі⁶³. Разом з тим не до кінця зрозумілим залишився остаточний висновок Н. Старченко. Простежуючи «шлюбну стратегію вдів», вона зазначає, що, з одного боку, статус вдови забезпечував жінці відносну самостійність при обранні нею чергового партнера і сприяв розширенню меж її свободи, а з другого – цілком слушно показує існуючу практику, за якої близькі й родичі, причому не лише з боку вдови, але й з боку померлого чоловіка, намагалися тримати під контролем її повторне заміжжя. Підсумовуючи, Авторка наголошує, що добра матеріальна забезпеченість вдови призводила до зростання ваги жінки у повторному шлюбі і вирівнюванні традиційної для того часу гендерної асиметрії⁶⁴. Дозволимо собі не погодитись, оскільки, на нашу думку, такий висновок не впливає з наведених у статті сюжетів, до того ж залишилось неясним, що собою становила і в чому полягала сама шлюбна стратегія вдів, адже термін «стратегія» передбачає певний і наперед вибудований план заходів вдів щодо свого повторного заміжжя. Що ж до окремих наведених прикладів амбітних жінок, зазначимо, що вольові жіночі характери були, є і завжди будуть у будь-якому соціумі, але поодинокі приклади не характеризують загальну ситуацію і, що найголовніше, не впливають на стереотип масової поведінки.

Численний документальний матеріал XVI – першої половини XVII ст. засвідчує, що на Волині подібних ментальних зрушень в жіночій свідомості не відбулось навіть у магнатських колах. В середовищі як магнатерії, так і середньої та убогої шляхти пануючою залишалась патріархальна модель родини з домінуючою владою чоловіка над усіма її членами.

⁶¹ *Bogucka M.* Białogłowa w dawnej Polsce. Warszawa, 1998. S. 38, 59.

⁶² *Ibid.* S. 40.

⁶³ *Старченко Н.* Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст. // Київська старовина. 2001. № 4. С. 26–27.

⁶⁴ Там само. С. 28.

Чи завжди соціальні практики відповідали законодавчим нормам або дещо про віно, його «оправу» та особливості «дару-віддару»

Серед факторів, що полягали в основі «жіночої незалежності», О. І. Левицький надавав великого значення майновому забезпеченню заміжньої жінки. При виданні дівчини заміж батьки давали за нею посаг, який складався з грошової суми – «готовизни» та «выправы» – рухомого майна у вигляді коштовностей, одягу, білизни, посуду, худоби, «челяди невольной» тощо. Згідно Статуту нерухомість успадковували сини, а на посаг дочкам, незалежно від їх числа, виділялася сума, в яку оцінювалась четверта частина батьківських статків. Якщо дочок було декілька, ця сума поділялася між ними порівну. Лише в разі відсутності синів дочкам діставалась батьківська (родова) нерухомість.

За статутовими приписами це «внесення» (як в готовизні, так і в рухомості) жінки в новоутворену родину її чоловік зобов'язаний був «вывѣновати» («вправити вѣно»), тобто уся сума внесеного дружиною посагу у подвійному розмірі («совито») забезпечувалась чоловіком на третині його нерухомості⁶⁵. «Оправа вѣна», з одного боку, мала своїм завданням матеріальне забезпечення жінки на випадок її удівства, а з другого – була своєрідним інструментом збереження жінчиного «внесення», яке в разі її безпотної смерті поверталось до її родини. Вважається, що майнова забезпеченість жінки надавала їй певнішого становища в подружніх стосунках.

Щоправда, дослідники так і не дійшли згоди у питанні щодо майнових прав подружжя. Так, М. Ф. Владимирський-Буданов вважав, що за литовсько-руського права панувала спільність майнових прав подружньої пари⁶⁶. О. І. Левицький, навпаки, висловив думку про роздільне володіння подружжям своїм майном. Аналізуючи матеріальні засади шляхетської родини, він зробив висновок, що спільне майно подружжя, яким вони володіли разом, складалося лише з посагу дружини та чоловічої частини маєтності, записаною у віні. Але іншим майном, яке належало кожному з них, обидва володіли роздільно, зокрема лише чоловікові належали його родові та придбані ним добра, а дружині – її батьківські та материнські маєтки, окрім тих, що входили до її посагу. На його думку, закон прирівнював записані дружині у віні маєтки до заставних, а її права на них – до прав заставного власника, що забезпечувало їй можливість безперешкодного ними володіння⁶⁷. Ідеалізуючи тогочасне становище української жінки-шляхтянки, у тому числі її матеріальне забезпечення, О. І. Левицький вважав, що їй могли б позаздрити навіть його сучасниці. При цьому він посилається на тестаменти, дарчі та «доживотні»

⁶⁵ Статут 1566 р. С. 125–126.

⁶⁶ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. Изд 2. К., 1888. С. 386–387.

⁶⁷ Левицкий О. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. С. 60.

записи, які, на його думку, яскраво свідчать про найкращі стосунки між подружжями⁶⁸.

До аналогічного висновку схиляється й Н. Старченко. Проаналізувавши 32 вінові записи, внесені до володимирських земських книг протягом 1590–1599 рр., вона спостерігає, що посаг дружини часто перевищував третину нерухомості чоловіка. Тому з метою збалансування різниці чоловіки, начебто під позичену у дружини суму цієї різниці, змушені були заставляти жінкам інші частини своїх маєтків. Залучаючи до цього ще й практику «даровизни» чоловіками своїм дружинам рухомих речей, вона зробила висновок, що вже за життя чоловіка жінка зосереджувала в своїх руках половину або ж навіть і більше його нерухомості, якою вона могла володіти в часі подружнього життя, або ж яка гарантовано переходила до її рук по смерті чоловіка⁶⁹.

Теоретично все виглядає привабливо і досить аргументовано: складається враження, що начебто заміжня жінка й справді могла за життя чоловіка тримати у своїх руках нерухому власність, до того ж не лише свою, а ще й чоловікову. Але ж чи так дійсно було в реальному житті? Чи завжди соціальні практики відбувались у відповідності до законодавства, чи завжди йшли в унісон з нормативними приписами, чи все було настільки ідеально в тогочасному повсякденному житті, особливо ще й з огляду на людський фактор?

Спробуємо за документальними джерелами прослідкувати, чи ж справді в руках жінки за життя чоловіка зосереджувалася значна земельна власність і чи впливала майнова забезпеченість жінки на добре ставлення до неї чоловіка, зокрема чи гарантував автоматично розмір її посагу повагу та любов чоловіка, як вважає М. Богуцька, яка пише: «Pozycja mężatki wiązała się w dużej mierze z wielkością posagu, jaki przyniosła ze sobą w dom męża, a także z potęgą i wpływami rodziny, z której się wywodziła i która służyła jej często jako oparcie także w latach po zamążpójściu»⁷⁰.

Дійсно, за статутними приписами чоловік був зобов'язаний оправити дружині віно «совито противко того внесенья записати вено жоне своей» і «оний запис» внести «на первых рокох земских перед судом земским оного повету, в котором оселости маеть, оповедати и в книги земские записати маеть»⁷¹. Статут застерігав також і батька, «наипервеи нижли девку выдаст, маеть от зята зята запис под печатью его и под печатями людей добрых, которым он на третей части имения своего лежачого оный посаг або выправу совито описати маеть». Оскільки в разі відсутності такого запису, дружина «по смерти мужа своего внесенья тратит, хотя бы и великую суму за собою внесла»⁷²,

⁶⁸ Там само. С. 64.

⁶⁹ Старченко Н. Шлюбна стратегія вдів // Київська старовина. 2000. № 6. С. 61–62.

⁷⁰ Voguska M. Białogłowa w dawnej Polsce... S. 42.

⁷¹ Статут 1566 р. С. 125.

⁷² Статут 1529 р. С. 89; Статут 1566 р. С. 125.

батьки та близькі родичі уважно сліdkували за дотриманням даного порядку і своєчасним оправленням віна дочкам та родичкам.

Тим не менше, всупереч правовим приписам, чоловіки, одружуючись, не завжди дотримувались усталених законодавством норм, намагаючись уникати вінових записів, що досить часто їм і вдавалось. Очевидно, зовсім не випадково з'явилася й сама ця норма. Так, багато років проживши у шлюбі з Катериною Якубівною Венгленською, маючи з нею декількох дітей, Павло Чернівський у своєму тестаменті зізнався, що «и до сего часу *еи* ... *шправы* пристоиноє, што *кождыи муж* жонє повинен, на маєтности своєи не *вчинилъ*»⁷³, тож майже протягом цілого подружнього життя Катерина не лише не була власницею земельного володіння, а взагалі ніяким чином не була захищеною у майновому плані. У 1568 р. Василь Павлович Шпаковський «с допущєня Божого, не *вчинивши* жонє своєи водле права посполитого и статуту *земского* на *именью* своємъ *шправы*, з сего свѣта зшоль»⁷⁴. Федір Солтан Бутетицький, проживши «*двацат* и *полпята* року» зі своєю дружиною Ганною Макарівною Кустицькою, визнавав, що, «беручи *ее* з дому *штца* и *матки* *ее*, ведле повинности и порядку *статутowego* *никоторое* *шправы* и запису на *именню* своєм *малжонце* своєи *есми* не *вчинилъ*»⁷⁵. Лише через 25 років він вперше вніс до володимирських земських книг віновий запис, забезпечуючи жінці її внесення на третині свого маєтку⁷⁶. Так само Федір Линецький зізнався перед земським урядом, «*иж* *взявши* я в стан *светобливыи* *малженскийи*» дочку володимирського гродського писаря Станіслава Кандиби, Галшку, і отримавши за нею «*посагъ* *еи* *належащийи* *шт* *пререченого* *штца* *ее* до рукъ *моих* *штобрал*, *против* *которому* *внесєню* *посагу* *ее* в *дом* *мои* *ещем* и до *того* *чсу* *шправу*, *ани* *варуньку* *жадного*, *яко* *се* *годить* *кождому* *бачному* *малжонкови*, *не* *учинил* *есми*», хоча мешкав з нею вже тривалий час⁷⁷. 10 січня 1606 р. по смерті своєї сестри князі Андрій, Юрій, Петро і Януш Козеки позивали Шимона Харлинського «*ш* *неучинєне* *шправы* *водьле* *права* *посполитого* *малжоньце* *своєи* *небожьце*, *а* *сестре* *их* *млости* *князєвъ* *Козиковъ*, *противько* *посагови* *данному*»⁷⁸.

У 1567 р. Федора Павлівна Яковицька заявила у володимирському земському суді: «*мешкаючи* *намъ* з *малжонкомъ* *моим*, *паном* *Панком*, на *том* *свте* *час* *некоторыи* *замероныи*, *а* *жадных* *записов* *есмо* *промежку* *себе* *не* *мели*»⁷⁹. Про аналогічну ситуацію йдеться в записі Марії Гуляльницької, внесеному до луцьких гродських книг 15 листопада 1572 р., у якому вона повідомляла, що,

⁷³ЦДІАК України. Ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 42–43; АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 191–194; Волинські грамоти XVI ст. С. 78–80.

⁷⁴ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 10, арк. 271–272; АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 170–173.

⁷⁵ЦДІАК України. Ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 104 зв. – 106; Волинські грамоти XVI ст. С. 92.

⁷⁶ЦДІАК України. Ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 140 зв. – 142; Волинські грамоти XVI ст. С. 96–98.

⁷⁷ЦДІАК України. Ф. 26, оп. 1, спр. 14, арк. 405–406 зв.

⁷⁸Там само. Ф. 26, оп. 1, спр. 14, арк. 236–236 зв.

⁷⁹Там само. Ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 230–231; Волинські грамоти XVI ст. С. 142–143.

мешкаючи з чоловіком Яцьком Федоровичем Поповкою Гуляльницьким «през немалыи час жадныхъ записовъ, ани жадное шправы посагу, вена ... не удержала». Більше того, вона й надалі добровільно звільняла чоловіка від вінового запису, вирікаючись з будь-яких прав на частину Гуляльницького маєтку, яку мала б отримати від нього у віні: «так и напотом никгды ... вена шправеного ... мети не хочу вечъными часы»⁸⁰.

Щоправда, й оправлене віно не завжди надавало жінці право власності у повному його обсязі на записану їй нерухомість. Так, Михайло Гавсович Шостаковський у віновому записі дружині Настасі Жданівні Бронницькій обумовив, що «вона при животе моем восполокъ зо мною маєт того имени уживати», і лише «по животе моем ... волна, яко на своем власном мешкаючи, на всякие пожитки оборочати»⁸¹. Після смерті луцького підчашого Григорія Васильовича Чаплича Шпановського з'ясувалось, що, беручи заміж Олену Михайлівну Єло Малинську, він видав їй віновий лист на 1600 коп грошей, який невдовзі під час пожежі «згинул». Попри неодноразові нагадування і прохання матері та братів дружини видати їй повторний запис, «пан подчашии ... другого такого листу дати и малжонъце своее в томъ упевнити не хотел» і помер, так і не поновивши його⁸². А Габріель Модринський, вигнавши у 1616 р. дружину Катерину Краєвську «зъ дому своего прочъ», взагалі відмовився повернути їй записане ним віно у сумі п'яти тисяч польських золотих⁸³.

Необхідно згадати й про тогочасну, поширену в подружніх стосунках, практику «дару»—«віддару» та «доживотних» записів, що подекуди справляє враження повної ідилії. Але, говорячи про ці записи чоловіків своїм дружинам, потрібно зазначити, що, як правило, жінки у відповідь на віновий, дарчий або доживотний запис чоловіка тут же віддаровували їм записане ними віно, «даровизну», «доживотя» та обдаровували їх додатково власними грошовими сумами, рухомістю, а нерідко й нерухомістю. Досить часто це відбувалося відразу після внесення чоловіком до актів вінового запису, подекуди — через декілька років подружнього життя. Так, кн. Олександра Одинцовичівна, дружина Остафія Єловича Малинського в тестаменті від 9 листопада 1598 р. писала «право мое, котороеъ, кгда за его мл в мальженьство выдана была, мела, покасовала и у книгъ луцких земъскихъ вызнала, якожь и теперь вси шные права касую и умораю и на его мл пна мальжонъка моего... вливаю вечъными часы»⁸⁴. Про це ж свідчить і Матрона Семенівна Іваницька, поновлюючи у 1567 р. ще раніше надані своєму чоловікові Лаврину Богушовичу Іваницькому записи на власний маєток Іваничі та рухомі речі. Оскільки, заявляє вона, «тые шбадва записы мои недавно минулыхъ часовъ з допущения

⁸⁰ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 605–605 зв.; АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 257–259.

⁸¹ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 236, арк. 352–353; АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 39–41.

⁸²ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 670–672 зв.

⁸³АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 538–541.

⁸⁴ЦДІАК України. Ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 123–125 зв.

Божего погорели ..., умыслила єсми сама по моєи доброи воли, ни с чиеє намовы и примушена ... на вечность записати... вечне и навеки непорушно». Причому вона не лише сама вирікається зі своїх прав на власну нерухомість та віддаляє близьких і кривних, але відсторонює від своєї материзни навіть і власних дітей: «я сама, дети, потомки наши и нѣкоторые близкие и кривные мои... ничим ся вступовати и никоторыми причинами с того его млсти рушати и... поискивати не мають вечне». В той же час вона надає чоловікові необмежені права «ако свою властность зо всимь на все на себе держати и вживати и всякие пожитки подлугъ воли своеє штотол привлащати и прибавлати и тым неначе вдно ако своєю властною штчизною шафовати, ...кому хотечи продати, штдати и даровати, променяти, на церковь Божию записати и ку своєму лепшому а пожитнеишому вбернути акъ самъ налепеи розумети будеть так ижъ вечными часы»⁸⁵. У відповідь на дарчий запис Прокопа Івановича Шелвовського дружині Магдалені Олехнівні Борзобагатянці Красенській двох третин своїх родових маєтків та рухомості, вона в цей же день віддаровує йому весь дар і, зрікаючись своїх прав, записує чоловікові «доживотье» на цих же маєтках, тобто право пожиттевого ними володіння⁸⁶. У 1569 р. Ганна Миколаївна Остиковичівна внесла до володимирських земських книг запис, за яким вона віддарувала «вечно и навеки непорушно» не лише своє «вѣно» чоловікові князю Леву Сангушковичу Кошерському, але також і п'ять тисяч коп грошей, позичені ним навіть не у неї, а у її матері. Лише один цей дар Ганни Миколаївни становив собою загальну суму 17 200 коп грошей⁸⁷. В тому ж році вона надала чоловікові ще дев'ять дарчих записів на інші свої маєтки в Литві та Білорусі, тобто на всю нерухомість, яку мала⁸⁸. Так само Барбара Михайлівна Козинська 20 грудня 1569 р. внесла дарчий запис на «чотыри тисачи вена и привенку на третей части именеи ...штчизных», записаних їй чоловіком князем Миколаєм Ярославичем Раполовським за її внесення, «не с принуженья и намовы якоє, леч сама по доброи воли своєи... тым привенкомъ и венном, внесенемъ всим своимъ в дом его млсти малжонка моего милого кнза Миколая Ярославича, тепер, за живота и по животе своемъ, дарую и даю и тым листомъ моимъ записую». Наділяючи чоловіка повним правом «яко властностью своєю шафовати и, кому похочет, водлугъ воли своеє штдати, продати, замєнити, даровати и ку своєму налепшому и пожиточному вбернути», сама вона ще «за живота» свого вирікається з усього, «ничого на себе, ани на кривных и повиноватых ... не зоста-

⁸⁵ЦДІАК України. Ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 84–85; Волинські грамоти XVI ст. С. 50.

⁸⁶ЦДІАК України. Ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 811–814 зв.; АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 318–321.

⁸⁷ЦДІАК України. Ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 45 зв. – 49 зв.; Волинські грамоти XVI ст. С. 65.

⁸⁸ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 4, арк. 135–145.

вуючи»⁸⁹. Так само Полагья Матясівна Суруп'ятівна свої власні маєтки записала чоловікові Роману Федоровичу Гулевичу⁹⁰.

Цікавим є дарчий запис Настасі Петрівни Семашківни своєму чоловікові Василю Павловичу, оскільки у ньому розкривається мотивація даровизни. Власне її дарча є відповіддю на віновий запис чоловіка. У подальшому тексті Настася розкриває декілька мотиваційних моментів свого «віддари». Зокрема, вона хоче віддячити чоловіка за добре ставлення до неї, виявляючи у такий спосіб свою власну «милюсть» до нього. Звертаємо увагу на наступні позиції, які є дуже показовими: своїм даром вона засвідчує чоловікові свою слухняність і покірність, аби ще більше привернути до себе його прихильність: «бачачи и узнаваючи милость и ласку его милости, которую в стане малженскомъ *шт* его милости узнавамъ, и не могучи того ничимъ инымъ его милость нагородити, вдно повинною и поволною милостью своєю малженскою и службами моими, и на знакъ показуючи тоє поволности своеє, абых еше *вхотнеишого* ку собѣ его позыскала, кромь всеє намовы и примушеня, *леч* по своєи доброй воли, тоє все, што *вдно* кольвекъ мне *вн* листомъ своимъ записал, *шт* мала и до велика, жадное речи на себе не заста- вуючи, зась есми его милость пана Василя Павловича, малжонька своего милого, даровала и сим листомъ моимъ даю и дарую, и с того се *вырекаю*». Вважаючи, що й цього ще замало, вона касує самий його віновий запис: «*вныи лист, веновнымъ запис ...*, которымъ мне то его милость записати рачиль, на часы вечные уморяю и ни во что *вборочаю*». З метою забезпечення чоловіка від претензій «матухны ... або братии» вона застерігає усіх «близких, кровных и повиноватых», аби ніхто не позивав його до суду, бо «то все, што мни было *шт* его милости записано, *кождыи* вряд при пану малжонку моемъ и повинныхъ дому его милости на вечные часы, яко властность его, *заховати* и *сознавати* маеть»⁹¹.

Євдокія Юріївна Вербська Вохнович спершу в 1571 р. подарувала чоловікові Василеві Ванковичу Мирковицькому третину своєї половини маєтку Верби Малої (або Вохновичів) «зараз, при животе моемъ, яко и по животе моемъ... вечни а непорушне». При цьому вона, «*втдалаючи* *детей* и *близких* своих на вечные часы», надала йому повне право розпоряджатися ним «яко воля его *будет*»⁹². Через деякий час, у 1575 р., вона записала йому ще 200 коп литовських грошей на двох інших частинах цієї половини маєтку⁹³. 12 жовтня 1574 р. княжна Катерина Василівна Ружинська віддарувала чоловікові Василю Якововичу Яковицькому віно, записане їй ним, й одночасно дала «на

⁸⁹ЦДІАК України. Ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 211 зв. – 212 зв.; спр. 3, арк. 124–125 зв.; Волинські грамоти XVI ст. С. 85–86, 87–89.

⁹⁰ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 7, арк. 161 зв. – 162; АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 103.

⁹¹ЦДІАК України. Ф. 26, оп. 1, спр. 2, арк. 22 зв. – 23; АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 197–199.

⁹²ЦДІАК України. Ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 192–192 зв.; Волинські грамоти XVI ст. С. 123.

⁹³ЦДІАК України. Ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 191–191 зв.; Волинські грамоти XVI ст. С. 181.

вечност» дарчий запис на «всю част имения ... штчизного в Ружинѣ»⁹⁴. Марія Андріївна Колпитовська, «абым еше болшую ласку и млст малжонскую его ку себе на вси потомные часы позыскати и приспособити», записала 3 листопада 1576 р. своєму чоловікові Гаврилу Козинському «увес посаг и внесене мое... на вечност и навеки непорушно», повністю з нього вирікаючись: «а сама ся з него вырекаю и на то никоторое моцы не зоставляю»⁹⁵. 4 лютого 1588 р. Станіслав Палуцький записав дружині Гелені Станіславівні Подорецькій «до живоття» на своїх маєтках, які вона в цей же день переписала на нього⁹⁶.

19 жовтня 1597 р. Лаврентій Дривинський записав дружині Овдоті Данилівні Рогозинській 1000 коп грошей на маєтках Княжому, Хусові, Полганові, Пашовій та Кокоровні. Проте вона, стоячи разом з ним у суді, визнала: «ино я для веля причинь а, милуючи пана мальжонька моего, его мсть пана Лаврѣна Дривиньского, тую суму предречоную, тисечу копъ грошей литовскихъ, мне шт его млсти записаную, ... его млсти пану Лаврѣну Дривинскому, пану мальжоньку моему, на вечные часы даю, дарую ... , штдаляючи шт тоє сумы себе самую и потомьки мое»⁹⁷. 14 січня 1599 р. Софія з Ключова надає чоловікові Семену Борзобагату Красенському «право доживотное» на усю свою маєтність, включаючи й рухомі речі⁹⁸.

Звичність і поширеність в тогочасному побуті практики передачі жінками своїм чоловікам усіх прав на маєтки або речі, записані їм у віні, розкривається у записах жінок, які виходять заміж вже не вперше. Так, поновлюючи у зв'язку з пожежою в с. Хоболтові свій запис другому чоловіку Богданові Костюшковичу Хоболтовському, Олена Тимофіївна Киселівна зазначає: «утвержаючи то водлуг першого записана моего, и тепер тую суму пнзеи, сто и шсмьдесят коп грошей литвское личбы, вена моего, мнѣ шт першого мужа моего пна Михаила Яковицкого на третей части имения его в Яковичах записаного, малжонку моему, пну Богдану, даю, дарую и симь листом моим записую вечными часы». Даючи йому повне право «водле воли своєї» розпоряджатися записаною їй у віні від першого чоловіка третьою частиною маєтку Яковичі, вона принагідно згадує, що спочатку цю частину тримав від неї її перший чоловік «чого муж мои перьшии пнѣ Михаилу Яковицкии в держаню и вживаню был». Сама ж Олена Киселівна «держала» цю, приналежну їй, маєтність у своїх руках лише по смерті першого чоловіка – «по животе его», тобто зовсім нетривалий час свого удовиноного стану, а вийшовши заміж вдруге, вона зараз же передає її у повне розпорядження другому чоловіку⁹⁹. Так само, «хотечи еше милость ... малжонскую наперед себе позискати», чинить і

⁹⁴ЦДІАК України. Ф. 27, оп. 1, спр. 3, арк. 213–213 зв.; Волинські грамоти XVI ст. С. 175.

⁹⁵ЦДІАК України. Ф. 27, оп. 1, спр. 3, арк. 167 зв. – 168.; Волинські грамоти XVI ст. С. 207–208.

⁹⁶ЦДІАК України. Ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 214–215, 215–216 зв.

⁹⁷Там само. Ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 375–376 зв., 385 зв. – 387, 387–388 зв.

⁹⁸Там само. Ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 130–131 зв.

⁹⁹Там само. Ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 28 зв.-29; Волинські грамоти XVI ст. С. 218–219.

Олена Станіславівна Залеська, яка у 1565 р. не лише «спадок всего имени моего, *шт*чизны и материзны своее, всю *част* свою, которая на мене правомъ приржоннымъ по *шт*цзы моемъ, небожчику пану Станиславе Залескомъ, спала и пришла и приити маеть» записала чоловікові Фронцу Крушові, але й свою «*ш*праву ... *шт* першого мужа своего небожчика князя Матуша Александровича *Порицкого* ... на третей части имени его милости *шт*чизныхъ». Зрікаючись власних прав на свої маетки, вона в той же час наділяє чоловіка правом «такъ теперъ за живота мего, яко и по моемъ живоме, ... владнути и тымъ водле воли и мысли своее яко властью своею шафовать и то ку пожитку своему *ш*борочати, держати и вживати вечно, *шт*дати, даровати и кому хотячи записати, а я вже сама до того ничого мети... не маю»¹⁰⁰. Княгиня Ганна Богданівна Путятянка записала у 1564 р. другому чоловікові, князю Андрію Петровичу Масальському, «на вечност» свої спадкові маетки – 16 сіл і третю частину містечка Четвертні, віддаляючи від них свого сина від першого шлюбу Олександра Богдановича Семашка та дочок¹⁰¹. Так само Марія Василівна Гулевичівна «не з жадного примушення, ани намовы... по своєї доброй воли» дарує другому чоловікові Яну Федоровичу Бокію Печихвостському «на вечность» свою материзну, рухомість, а також віно, записане їй першим чоловіком князем Іваном Буремльським, тобто фактично все, що вона мала¹⁰². У 1599 р. Станіслав Врещ з дружиною Настасією Дмитрівною Новоселецькою позивали Н Крижицьку, колишню дружину небіжчика Марка Дмитровича Новоселецького, про належну Настасі четверту частину Новоселецького мастку, яка спадала на неї по її батькові, проте її колишня невістка відмовилась відповідати на позов «с тых причин, же тое маестности не ест держачою, только малжонокъ еє панъ Крижицкии, на которого она тое право свое влила»¹⁰³. Стоячи 10 січня 1589 р. у суді, Гелена Душанка Подорецька зазначила: «хотя *ж* деи до того имени Лысина некоторого права не маю, бом се вжо его перед тым, штом *ш*дно до того мѣла, перед врьдом *ш*городским и земским *луцким* его млсти пну Станиславу Палуцкому, малжонку моему, вѣчне зрела, *ш*днакъ и тепер по моеи доброй воли, позволяючи на тую продажу малжонка моего, с того имения Лысина сама вѣчне се вырекаю себе и потомки мои *шт* него *шт*далаяю»¹⁰⁴.

Досить часто чоловіки, записуючи дружинам віно на своїх маєтках, і далі продовжували розпоряджатися ними на свій розсуд. Так, 19 лютого 1599 р. Гнівош Семенович Гулевич Дрозденський продав Кузьмі Немиричу Порванецькому четверту частину села Порванча, на якому раніше ним же було записано віно дружині Ганні Михайлівні Витонизській, яка вже пост фактум

¹⁰⁰ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 7, арк. 93 зв.-95; АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 96–101.

¹⁰¹ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 7, арк. 35–36 зв.; АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 86–90.

¹⁰²ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 26, арк. 804–805 зв.; АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 321–323.

¹⁰³ЦДІАК України. Ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 395–397.

¹⁰⁴Там само. Ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 328 зв. – 329.

через півроку, 12 липня 1599 р., у суді «устне доброволне... зознала ведле листу доброволного запису свого... зречене права свого за внесене и посаг єе на имену Порванчу, на четвртои части *шт* пана Дрозденского учыненого»¹⁰⁵. Підкреслені нами слова не повинні вводити в оману щодо «доброволного» характеру цього зречення, бо через півроку після продажу жінці вже нічого не залишалось як лише погодитись з самим фактом продажу належної їй за віном частини маєтку. 19 січня 1599 р. брати Януш, Іван і Павло Козинські скаржились на чоловіка своєї сестри Орини Семенівни Козинської, Яроша Рогозинського, який, «пропомнєвъши листу запису свого сестре ихъ а малжонце своєи, недавно даного, на певную суму пнзеи и доживоте и тут въ суду на сих роках визнаного», уклав угоду з Матвієм Лешневським про продаж маєтків. Я. Рогозинський, як свідчить його запис від 7 січня цього ж року, за позичені у дружини кошти, дві тисячі коп грошей, дійсно, викупив свої дідичні маєтки Рогозну, Волковії, Вороничі і Казиниви, записавши їй на них позичену суму. Виправдовуючись у суді, він запевняв рідних дружини, що не має наміру продавати ці маєтки «жадною мѣрою малъжонки своєє до того намовити и привести не могъ, которая теж без рады панов брати свое того уделати не могла и не хотела»¹⁰⁶. Однак не пройшло й півроку як 12 червня 1599 р. він, очевидно, умовивши за цей час дружину, продав таки Матвію Лешневському третю частину маєтків за 10 000 коп грошей¹⁰⁷.

Даровизнами супроводжувалось будь-яке щасливе і нещасливе подружнє життя: обидві дружини Василя Загоровського, князівни Маруша Збаразька і Катерина Чорторійська, які через короткий час покинули його через brutальне ставлення до них, також внесли на його ім'я дарчі записи. Зокрема, княжна Катерина Іванівна Чорторійська 19 серпня 1572 р. писала у дарчому листі «все внесене моє, мнѣ *шт* его млсти совите на третей части именеи его млсти записаное, ис тою совитостю, то єст чотыри тысячи коп грошеи его млсти пну малжонку моему даровалам и симъ листомъ моим дарую и записую вечными часы». Більше того, вона скасовує і самий віновий лист, наданий їй чоловіком: «и лист его млсти записны на тую суму пнзеи внесєня моего з совитостю чотыри тисечи коп грошеи на третей части именея его млсти записаную, *шт* его мл мнѣ даныи, которыи у єє млсти кнгни, матки моеє, у схованю маю, вже уморилам и сим листом моим вечными часы умораю»¹⁰⁸.

Внаслідок необачної даровизни жінка могла й назавжди втратити свою нерухомість. Так, 25 січня 1599 р. Галшка Фалчевська позивала брата свого другого чоловіка Вавринця Бережецького, Миколая, щодо повернення записаних їй першим чоловіком Андрієм Халецьким маєтків Почапки і Милятина. У ході розгляду справи Миколай Бережецький пред'явив судові підписаний

¹⁰⁵ Там само. Ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 826–828, 828–829.

¹⁰⁶ Там само. Арк. 408 зв. – 409 зв.

¹⁰⁷ Там само. Арк. 816–821 зв.

¹⁰⁸ Там само. Ф. 27, оп. 1, спр. 3, арк. 156 зв. – 158; Волинські грамоти XVI ст. С. 158–160.

Галшкою дарчий запис від 12 травня 1597 р., за яким вона подарувала на вічність ці маєтки і всю свою рухомість чоловікові Вавринцю Бережецькому. Тож після його смерті ці маєтки взяв у своє володіння рідний брат Вавринця, Лев Бережецький, як спадкові по братові, якого, до речі, він сам і забив до смерті. Тепер після смерті Лева ці маєтки тримав Миколай на правах молодшого брата Вавринця і Лева. Невідомо, чим закінчилась справа, оскільки земський суд переніс її на розгляд Люблінського трибуналу. Але те, що місцевий луцький земський суд не взяв на себе остаточне вирішення справи, може свідчити про складність для Галшки Фалчевської їхнього повернення¹⁰⁹. Проте іноді можна було позбавитись не лише маєтків, але й власного життя.

Актові книги перенасичені дарчими записами, тож низку прикладів можна наводити далі і далі, і про них ще йтиметься, щоправда, в іншому аспекті. А зараз зауважимо: говорячи про поширеність самої практики «дару-віддари», спостерігаємо, як правило, цікаву закономірність: спочатку йде запис чоловіка дружині, у відповідь дружина віддаровує чоловікові той же маєток, рухомі речі тощо, тобто щойно записане їй у віні або ж подароване майно знову повертається до рук чоловіка.

Очевидно також, що далеко не завжди дарчі записи робилися жінками «по доброму волі своєї» та без «примушення», про що свідчить багато протестацій. Так, Ян Страдомський намагався добитися від своєї дружини Раїни Стрижевської дарчого запису на маєтки, які дісталися їй у віні від першого чоловіка Івана Гулевича. Але, оскільки вона мала дітей від першого шлюбу і «без ради приятел» побоювалась робити такий запис, Я. Страдомський, тримаючи її «у везеню незносным», довгий час піддавав жорстоким тортурам: «бил, до столпа привезавшы поврозами, и шкрутне мордовал» і, врешті, забив до смерті¹¹⁰.

Про надання дарчих записів через примус або обман жінок чоловіками говорить й скарга родини Семашків від 28 січня 1594 р. «на уроженого пна Андрея Василевича Гулевича, зятя ихъ». У 1593 р. син володимирського воїнського Василя Гулевича, Андрій, одружився з дочкою брацлавського каштеляна і луцького старости Олександра Богдановича Семашка – Раїною і, взявши за нею посаг і виправу у п'ять тисяч золотих, забезпечив цю суму на волинських маєтках свого батька. За віновим записом Раїна Семашківна за життя свого чоловіка мала разом з ним ці маєтки «держати и уживати», а в разі його смерті ця сума мала повернутись до неї. Проте Семашки дізналися, що їх зять «вную малжонку свою ... намовиль и привель до того, абы ему вна суму тую, ... еи на именияхъ звышъменованыхъ уисчоную и сознаную записала и з нее ся зрекла, которая яко белая голова, будучи молодою, не будучи ведома права, которое вт малжонка своего маєт, а без ведомости и позволеня их мл пна браславского яко втца своего, также без ведомости и позволеня брати

¹⁰⁹ЦДІАК України. Ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 560–570 зв.

¹¹⁰Там само. Ф. 26, оп. 1, спр. 14, арк. 763–764.

своєе роженое ... вноє сумы ся малжонкови своєму зрєкла и лист малжонку своєго єи на тую мєнованую суму, дєсят тисєчси золотых полских вєна с привєнкомъ, вписаную, скасовала и уморила», що, як слушно зауважували родичі Раїни, «дєст ку великои кривдє и шкодє єи»¹¹¹.

Наскільки поширеним було це явище свідчить те, що аналогічна ситуація сталася з іншою дочкою О. Б. Семашка – Євою. 16 січня 1597 р. Олександр Семашко скаржився на луцького підкоморія Яна Харлинського, який, позичивши у Єви 32 тисячі польських золотих, записав дружині цю суму на своїй частині родинних маєтків, які в разі його смерті мали перейти до неї («по смерті своєи тои малжонцє своєи зоставуючи»). Він також зобов'язався без згоди родичів жінки не змінювати умов даної угоди: «инакшии шафунокъ и диспозиция важна быти не мєла и не маєть, вдно таковая, которая бы за позволенєм и ведомостю нашою яко родичов єє, также и брати єє роженое стала». Незабаром Семашки дізнались, що Ян «записы *wt* малжонки своєє а дочки ншоє, не ведати вь якии способъ мимо таковыє записы своє, инакшиє диспозыцые и квитацыи неслушныє вдержал ку кривдє яко *и* вноє самое, такъ и нас родичов єє»¹¹².

Владні та авторитетні родини іноді вступалися за своїх родичок. Так, Іван Хребтович Богуринський, одружуючись 1593 р. з волинською хоружанкою Марушою Григорівною Гулевичівною, записав їй віно на половині своїх маєтків, а пізніше й усі речі рухомі¹¹³. Через деякий час вона зріклася цих надань і його «властьнымъ зєбранємъ и маєтьностю своєю даровала». Очевидно, це викликало незадоволення її рідних, оскільки записом від 5 жовтня 1598 р. Іван Хребтович знову вніс до луцького земського суду запис на її ім'я, причому цей лист підписав у якості свідка її брат Іван Гулевич¹¹⁴.

За законодавством чоловіки не мали права розпоряджатися записаною ними у віні жінкам нерухомістю: «иж хто кольвєк описавши отправу жонє своєи, на котором именьи своєм учинившы, того именья своєго никому иншому никоторим правом, ани способом записовати, ани в чужие руки задавати не можеть, хотя и призволенье от жоны показовал, без очевистого перед врьдом сознанья єє»¹¹⁵. Тож, аби розв'язати собі руки, потрібно було домогтися від дружини передачі собі назад записаних у віні маєтків або ж і позичених у неї грошових сум. Одержавши «даровизну» від дружин, чоловіки в подальшому розпоряджалися нею на свій розсуд, не зважаючи на волю жінок.

Очевидно, ця практика набула такого поширення, що деякі батьки беруть офіційні зобов'язання від зятів не примушувати жінок до подібних записів. Наприклад, 1605 р. Ян Кашевський, позичаючи у своєї дружини Софії Фірлеїв-

¹¹¹ Там само. Ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 330 зв. – 331 зв.

¹¹² Там само. Ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 111–112 зв.

¹¹³ Там само. Ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 415 зв. – 418 зв.

¹¹⁴ Там само. Ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 413–415 зв.

¹¹⁵ Статут 1566 р. Роздел 5, артыкул 16. С. 131.

ни 25 тисяч золотих, надає одночасно «пану *штцу* малжонки моєє и его потомком», радомському каштелянові Андрієві Фірлею та його синам офіційну обіцянку, «же я тоє малжонки моєє єє млсти пнеи Зофии з Дубровицы не буду приводити до даваня жадных листов записных, ани мамъбраном на жадные сумы пнежные и якие кольвек иншиє речи, ани до чинєня жадных контрактов в речи якие жс колвек»¹¹⁶. Так само Іван Сербин Кобецький, взявши за своєю дружиною Ганною посаг і виправу у сумі 1500 золотих, а потім ще й позичивши у неї 400 коп грошей, 13 січня 1606 р. дає офіційне зобов'язання її батькові, кременецькому земському судді Іванові Жабокрицькому та її братам, що «без воли, ведомости и позволеня их мл вна, малжонка моя, тою сумою так всею, яко и по части єє так мне самому, яко и никому иншому записувати не маєт и мочи не будет»¹¹⁷.

Отже, за нашими спостереженнями, тогочасна практика «дару»—«віддару» працювала на користь чоловіків. Простежуючи цю практику за актовими книгами, можна пересвідчитись, що жінки, віддаровуючи своїм чоловікам до «живота» або ж й на вічність записане їм віно та власну спадщину, не лише не зосереджували у своїх руках приналежні чоловікам маєтності, але, навпаки, передаючи в їхні руки свої батьківські («штчизные») та материнські («материзну») маєтки, а також власні грошові суми та рухомі речі, повністю віддаляючи самих себе, а подекуди й дітей від свого майна, часто назавжди втрачали власну маєтність без права її повернення. Тож, як правило, сімейна власність, і в першу чергу нерухомість, знаходилась у розпорядженні чоловіків. По-іншому й не могло бути при існуванні усталених патріархальних порядків та домінантному становищі чоловіка як в тогочасному соціумі, так і в родині. Саме тому завбачливі чоловіки шукали й вибирали багатих дружин. Якби нерухомість зосереджувалась у руках жінок, необхідність пошуків чоловіками заможних наречених і великих посагів не мала би сенсу і відпала б сама собою. Звичайно, в житті завжди існують виключення з правил і можна навести приклади, коли жінка з вольовим характером, захопивши перші позиції в родині і відсунувши чоловіка на другий план, могла на деякий час зосередити у своїх руках і владу, і маєтність. Але якщо іноді таке й траплялось, то це були виключно поодинокі й нетипові випадки, які не могли вплинути на існуючий у соціумі стереотип чоловічої та жіночої поведінки у подружньому житті.

«Мордерства» та «окрутенства» чоловіків щодо жінок або наслідки домінантної позиції чоловіка в родині

Переконання, що родичі й опікуни краще знають, з ким пов'язати долю своїх дітей та підопічних, призводило до того, що в реальному житті шлюбними узами часто були пов'язані абсолютно чужі люди, які до шлюбу взагалі

¹¹⁶ЦДІАК України. Ф. 26, оп. 1, спр. 14, арк. 178–180 зв., 188–191 зв.

¹¹⁷Там само. Ф. 26, оп. 1, спр. 14, арк. 510–512 зв., 513–514 зв.

не знали, а подекуди навіть й не бачили один одного. Щоправда, тут на допомогу приходила традиція жіночого виховання, головний принцип якого вимагав від жінки повного підкорення своєму чоловікові. Саме ця засада і становила головний постулат різних інструкцій та порад молодому подружжю. Необхідність повного підкорення жінки своєму чоловікові не викликала сумнівів у шляхетському соціумі. Так, вихваляючи перед майбутнім чоловіком Станіславом Варшицьким «*not wszelakich grono*» молодій – князівни Олені Вишневецькій – Якуб Собеський найбільше підносило притаманні їй «*pokory u posluszenstwo*»¹¹⁸. Це ж саме спостерігаємо майже у всіх вінових записках. Так, записуючи віно дружині Ганні Богданівні Костюшковичівні Хоболтовській, Іван Романович Сенюта вихваляє її покірність: «заховываючися против мене яко малженка своего поволне, держачи мнѣ веру, правду подле приказаня Божего и милуючи мене верне и правдиве»¹¹⁹. Ця термінологія: «поволност», «послушенство», тобто покірність і послухність, часто вживається в «даровизнах» жінок, які, «показуючи тоє поволности своеє», обдаровують своїх чоловіків. Покірність жінок розглядається чоловіками не лише як одна з найважливіших чеснот дружини, як вияв їхньої «милості» та запорука щасливого подружнього життя, а як даність звище, від самого Бога.

Документальний матеріал переконує, що з точки зору сімейних стосунків переважала модель родини з сильною авторитарною батьківською владою не лише над дочками, але навіть і над дорослими синами, а також чоловічою – над дружиною. Від народження до заміжжя дівчина перебувала в абсолютній владі своїх батьків. Виходячи заміж, вона не звільнялася від свого підлеглого становища, а лише переходила з-під батьківської влади під владу чоловіка, оскільки батьки, віддаючи дочку заміж, передавали чоловікові одночасно і свою владу над нею. Так, під час весільної церемонії в 1631 р. Якуб Собеський, передаючи молоду, князівну Олену Вишневецьку, її чоловікові Станіславові Варшицькому, від імені її батька передає йому і владу над нею: «*oddawiaę z ręku swoich przez mię sługę u повинного swego do rąk wch corkę swą kochaną, oddiaę najmilsze dziecię, oddaiaę naydrozsą perlę serdeczney skarbnice, oddaiaę krew swojeę, odaię pociechę ulubioną, z którą wespół szlachetny ociec wlewa WM prawo ... u władzą swojeę, którą miał nad potomkiem swoim*»¹²⁰.

Якщо таке повне підпорядкування жінки чоловікові було прийняте у високоосвіченому і по-європейські вихованому князівському колі, то ще більш підлеглим було становище жінки у менш освіченому і вихованому середовищі середньої і убогої шляхти, де патріархальні і консервативні традиції трималися значно довше. Тож маємо констатувати, що в XVI – першій половині XVII ст. у шляхетському соціумі Волині пануючою була шлюбна модель з характерною для традиційного суспільства доміантною позицією чоловіка

¹¹⁸Biblioteka Czarotoryzkich w Krakowie. Oddział rękopisów. Sygn. N 1881/ IV. S. 291.

¹¹⁹ЦДІАК України. Ф. 27, оп. 1, спр. 3, арк. 184–185; Волинські грамоти XVI ст. С. 150–151.

¹²⁰Biblioteka Czarotoryzkich w Krakowie. Sygn. N 1881/IV. S. 291–292.

й повному підпорядкуванні жінки чоловікові, що добре ілюструє тогочасний імператив, поширений як у польському середовищі: «*maż jest głową żonie swej i ona nie jest sobie wolna, ale powinna żyć wedle wolej jego*»¹²¹, так і в українському: «*каждый муж есть старшая голова жоне своем*»¹²².

Про обсяги чоловічої влади говорить вже те, що дружина без дозволу чоловіка не мала права самостійно покинути маєток навіть для побачення зі своїми батьком і матір'ю. Так, за наказом Василя Загоровського слуга-урядник не випускає його дружину, князівну Марушу Збараську, на побачення з її батьком. На прохання її мачухи дозволити побачитись з нею, урядник Михайло Мостенський відповідає: «*пан Василии Загоровскии, мнє такь розказал, абых ... вашеи милости и шца властного малжонки его милости, панєи нашеи, до єє милости не пустил, так абы єє милост зь двора нигде не бывала*»¹²³. До деякої міри наведений випадок можна пояснити конфліктом, який можливо вже розпочався між зазначеним подружжям, але подібне спостерігаємо й за відсутності конфлікту. Так, Василь Мишка Холоневський не хоче відпускати свою дружину Федору Романівну Гулевичівну, яка «*ку матце просилася*»¹²⁴. Настася Хребтовичівна Богуринська після заручин, звертається до свого майбутнього чоловіка Станіслава Кавезького з проханням дозволити їй відвідати своїх близьких приятелів¹²⁵. Вона ще офіційно навіть не стала його дружиною, але сила звичаю й традиції вимагає від неї вже на цій стадії стосунків визнати над собою повну владу майбутнього чоловіка.

Звичайно, жінка-шляхтянка брала посильну участь у веденні домашнього господарства, але управління маєтком, переходило до неї дуже рідко. Навіть за від'їзду чоловіків у державних чи військових справах жінки, як правило, не перебирали на себе право вирішувати якісь важливі проблеми¹²⁶. Тим більше, що значну роль в управлінні маєтками відігравали слуги та урядники. В разі звернення офіційних урядовців до жінки як до господині маєтку, вона, як правило, не брала на себе права самостійного вирішення жодних проблем, вимовляючись тим, що чоловіка немає, а без нього вона нічого не знає, бо він їй розпорядження не давав. Навіть після смерті чоловіка управління добрами переходило часто не до жінки, а до опікунів.

М. Богуцька порівнює взаємовідносини чоловіка і дружини з тими стосунками, які встановилися між Христом і Церквою, внаслідок чого християнська мораль начебто виключала деспотизм чоловіків стосовно жінок. Як Церква є

¹²¹ *Bogucka M. Białogłowa w dawnej Polsce ...* S. 41.

¹²² ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 7, арк. 19–20; *Старченко Н.* Між чоловічим дискурсом і соціальними практиками: місце жінки в шляхетському соціумі (Волинь кінця XVI ст.) // Четвертий Міжнародний Конгрес українців. Історія. Частина I. Одеса-Київ-Львів, 1999. С. 140.

¹²³ ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 2, арк. 93–93 зв.; АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 147–148.

¹²⁴ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 363–364; АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 280–282.

¹²⁵ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 34, арк. 194; АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 430–431.

¹²⁶ *Ворончук І.* «Dobra żona godna mężowi Korona»... С. 125, 130, 132.

у всьому підданому Христу, так і дружина – своєму чоловікові. На її думку, про добрі взаємостосунки у шлюбі свідчать поширені в тогочасних актах для означення дружини лексеми на зразок: «товариш милии», «приятель доживотнии». Виходячи з цих міркувань, Авторка висунула тезу про подібність шлюбної моделі в Речі Посполитій XVI–XVII ст. до англійського та чеського взірців, де шлюб, заснований на взаємній повазі, мав партнерський характер, на відміну від Німеччини, де влада чоловіка була домінуючою і часто брутальною. Обстоюючи свою думку, вона посилається на німецького поета ренесансної доби Конрада Целтіса, який на порозі ранньомодерного часу критикував річпосполитські порядки, що не дозволяли чоловікові бити дружину¹²⁷.

Окрім того, пише М. Богуцька, позиція заміжньої жінки значною мірою залежала від розміру посагу, який вона вносила в дім чоловіка, знатності та впливовості родини, з якої походила і яка залишалась її надійною опорою й після заміжжя¹²⁸.

За нашими спостереженнями, О. І. Левицький та М. Богуцька великою мірою ідеалізують тогочасну сімейну ситуацію, особливо щодо українських земель. Внутрішньосімейні стосунки залишалися патріархальними і доволі суворими. Не в останню чергу на сімейний клімат впливав емоційно-психологічний склад тодішньої людини, який формувався в атмосфері загальної небезпеки і постійних викликів як на індивідуальному, так і глобальному рівнях. Тогочасна людина практично постійно перебувала в тривозі й стресовій ситуації: вона боялася хвороб, особливо пошестей, які породжували справжній біологічний страх, лякалася природничих катаклізмів (громниці, повенів, пожеж тощо). Стреси ще більше посилювалися постійними татарськими нападами, які нерідко закінчувалися загибеллю батьків, чоловіків, братів, синів або полоненням рідних, близьких та сусідів.

Часто з юних (14–15) років чоловіки вже брали участь у військових діях. Проводячи своє життя у походах, воєнних виправах, завжди з шаблею при боці, вони звикали до крові, смерті й до вирішення конфліктів силою зброї. З дитинства вони виховувались в атмосфері шляхетського свавілля та брутальності, звикали до тілесних покарань, що не могло не позначатися на їхньому психо-емоційному складі. В цих умовах формувалися характери сильні й вольові, але одночасно суворі й жорстокі. В цілому людей характеризувала менша вразливість, чуйність, чутливість як до свого, так і до чужого болю та біди. З. Кухович навіть припускає, що у своїй загальній масі тогочасні люди були більш схильними до стихійного виявлення брутальних емоцій, що загострювало їх збудження та переживання, ніж до виявлення ніжних інтимних почуттів. Але саме завдяки цьому, вважає він, люди й краще пристосовувались до постійних катаклізмів, якими супроводжувалось того-

¹²⁷ *Bogucka M.* Białogłowa w dawnej Polsce. ... S. 41–42.

¹²⁸ *Ibid.* S. 42.

часне життя¹²⁹. Це був свого роду захисний панцир, який допомагав відносно швидкому відновленню після різних випробувань долі – таких, наприклад, тяжких, як втрата батьків, власних дітей або інших рідних. Це допомагало пристосуватись до нових умов, увійти в нові зв'язки, у тому числі й шлюбні, і повернутись до повсякденного життя.

Проте існував і зворотній бік цих захисних функцій: людина, характер якої формувалася у таких умовах, переносила стереотип звиклої моделі поведінки й на інші сфери життя, у тому числі на сусідські, сімейні та міжродинні стосунки. Звідси розгул шляхетської сваволі й жорстокості. Але якщо брутальність та жорстокість стає своєрідною нормою щоденної поведінки, вона виявляється не лише стосовно чужих, ще з більшою силою вона відбивається на людях з найближчого оточення – на рідних та близьких. Тож нерідко чоловіки поводитися жорстоко зі своєю родиною, у тому числі й з дітьми та дружинами. О. І. Левицький констатував: «люди того века вообще не отличались умением сдерживать свои страсти и порочные склонности», але, ідеалізуючи сімейні стосунки, відмічав незначне число судових актів про погані взаємовідносини між подружжям, домашню тиранію та насилля. Тим не менше, він вважав, що у суспільствах, де жінка сприймається як нижча та безправна істота, шлюбні зв'язки призводять лише до того, що чоловік, який не має емоційних почуттів та прив'язаності до жінки, швидко перетворює її на покірливу виконавицю своєї волі, а остання змушена миритися з цим і, безумовно, підкоряється його волі¹³⁰. Очевидно, що в часи, коли абсолютна покірність і підлеглість жінки чоловікові була всезагальною нормою, яка передбачала також і її покарання нарівні з іншими членами родини, побиття дружини не викликало суспільного осуду. Тому жінки частіше за все терпляче й мовчки переносили домашнє насильство, як терпіла побої та брутальність дружина Яна Монтовта, Олена Мацьківна, потім її дочка Анна Монтовтівна від своїх чоловіків та багато інших. Інколи жінки шукали захисту у своїх родичів, і лише у виключних ситуаціях їхні рідні від себе або від потерпілої звертались до судових інстанцій.

Розглянемо наскільки повною була влада чоловіка над жінкою, і як ця влада позначалась на долі конкретних жінок та окремих подружніх союзів. Взагалі дійсне ставлення чоловіків до своїх жінок дуже рідко, але все-таки подекуди розкривається у документальних записах. Так, Ян Монтовт сам зізнавався: попри те, що його дружина Олена Мацьківна «ку мне такъ ся заховала яко на поцтывую панюю з народу зацного пристоить, не беручи то перед себе, ижемъ я противко неи такъ се не заховал, яко на станъ еи пристоит, алемъ еи колько разовъ безвинне с пьянства своего в чолом мало не приправиль, што

¹²⁹ Kuchowicz Z. Miłość staropolska. Łódź, 1982. S. 28–29. *Його ж.* Życie codzienne szlachty polskiej XVI–XVIII wieku // Z dziejów polskiego społeczeństwa i kultury. Wrocław, 1989. S. 55–62.

¹³⁰ Левицький О. И. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. С. 63.

вна такъ и все безвинне битья мне яко цнотливая, верная а поволная малжонка штпустила»¹³¹. Семен Іванович Хребтович Богуринський погрожував дружині Раїні Русинівні: «тя певне шкалечу»¹³². 23 березня 1560 р. Михайло Привередовський заніс до луцького гродського суду заяву про забиття до смерті своєї сестри Настасі її чоловіком Семеном Єло Букоємським¹³³. 16 січня 1606 р. Гнівош Стрижовський вніс до луцьких земських книг тестамент своєї дочки Раїни, яка померла, «будучи ... на теле великою хоробою за причиною людскою, а звлаща малжонка моего Якуба Страдомского зложона», тобто від побоїв свого другого чоловіка¹³⁴.

Про жорстоке ставлення чоловіків до жінок свідчить низка документальних матеріалів, в яких описується домашній деспотизм та знуцання – «окрутенства» – чоловіків над своїми дружинами. Оскільки матеріальні чинники при укладенні шлюбів мали пріоритетне значення, це часто призводило до того, що чоловіки використовували шлюб, аби заволодіти майном дружини, причому робили це досить брутально. Так, у відповідь на скаргу Михайла Богуфаловича Лабунського про втечу з дому своєї дружини Марії Гулевичівни вона 31 березня 1563 р. внесла до суду зустрічний позов, пояснюючи свою втечу жорстоким ставленням до неї чоловіка. Зокрема, оповідала вона, він «таковыє округенства и мордерства над нею чинил, чого деи каждому почтиво му не толко над малжонкою своею, але и над подлешною служебничкою того чинит непристоино: иж деи каждого дня шкрутне сам ее бивал и кгермкови (служі – І. В.) своєму бити ее казал, так же деи обадва завжды ее бивали». Забравши від неї її власні речі, а також «все внесене ее ... , што з собою в дом его была унесла», він «приневолял ее, ажебы ему вси речи свои, которые в дом его внесла, и тое деи вено, што шн ей напротивку вношеня ее на именах своих семсот коп грошеи записал, ему даровала и записала и то перед урядом в замку Луцком сознала». У противному разі чоловік погрожував знеславити її – «злую славу положить», тобто звинуватити у подружній зраді, для чого «мел ее с тым же кгермком своим на одном местцу замкнути, а то приятелю ее и своим шбязити»¹³⁵. Боячись знеславлення, терплячи тривалий час справжню наругу і тортури, Марія Гулевичівна у вагітному стані мусила шукати захисту у свого вуй Михайла Мишки Варковського.

Занадто гірким виявився «медовий місяць» для Марини Іванівни Мелешківни. Одружившись з нею 7 січня 1567 р., Прокіп Волчко Жасковський взяв за нею «грошеи готовых внесеня ... двесте копъ литовское личбы, а другую двѣсте копъ грошеи у выправе: в перлах, в золоте, в серебре, в шатах, в цине, в мѣди и в иных рухомах речах». Окрім посагу, вона ще й «власности своеи

¹³¹ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 462–467 зв.

¹³² Левицкий О. И. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. С. 78.

¹³³ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 1, арк. 164 зв.

¹³⁴ Там само. Ф. 26, оп. 1, спр. 14, арк. 761–763.

¹³⁵ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 49 зв.; АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 47.

мела двѣсте копѣ литовское личбы грошеи, а триста золотых черленых, а чотыри возники сѣрые дракганты ..., так и шатки и плате белое и инших немало речеи мела». Проте ще по дорозі до його маєтку, скаржилась Марина пізніше, він «*wt* скрын и *wt* всеє маєтности моеє ключи в мене по*wt*бирал, и мене за жону себе не мел, и частокрот мя збивал и вкрутне мордовывал». Вкинувши її «в иншиє сани», він, виявляючи до неї «нелюбости своеє знак», відкрито залицявся до її служебниць і «девку тую, которую *wt* пани матки моеє єсми мела, именем *Татьяну*, еще в дорозе єдучи, ... згвалтовал». Привізши дружину до свого маєтку Жаскова, він, відібравши всі її речі, «у светлочку малую до везеня всадил, которая светлочка николи не топливана, гдем великого зимна, недзы и голоду через чотыри недел седячи, уживала, терпечи *wt* него уставичне збитя, змордованя и наруганя, иж завжды упившися, пришедши до мене, до тоє светлочки и разволокси нагую, сам мя пугами, тетивами бивал и хлопятом перед собою бити розказовал, и бивано по колку раз, и дивные мордерства и вкрутенства надо мною через колко недел чинил, чого ми встыд, ани ся годить передь вашою милостю поведати, аж на праве, за пытанем врадovým або теж и перед духовною особою, чого не тылко малжонку, але и жадному хрестянину не слуши, што злыи чоловикъ надо мною чинил, то бых поведила. Так теж и єсти мне давати заказывал, и коли хто мне яко про Бога хлеба до светлочки вкинул, *wn* за то слуг, бояр и служебниц своих карал, бил и поранил; якож и панєи старое моеє, в том везеню седячоє, насмеване чинечи, очи выпалил». Рівно через місяць після одруження, 7 лютого, Прокіп Жасковський, відібравши усю жінчину маєтність, а її, «збивши и вкрутне змордовавши, ледве живую ... усадивши на сани простые, на дровни, соломы подославши ... не так яко на стан мои почтивыи, малжонки его, пристояло, клячами мужицкими подводными», відправив назад до матері. У скарзі Марина писала, що її чоловік, залишив у себе двох її служебниць і «чинил с тыми служебницами моими *wb*ема в дому своем мешкане таковое, яко сам хотел»¹³⁶.

Одним з найпоширеніших методів покарання чоловіками своїх жінок було ув'язнення. Нагадаємо, що Ганна Монтовтівна провела в ув'язненні свого четвертого чоловіка 14 років, а до того ще й була ним покалічена¹³⁷. Аналогічна доля спіткала також одну з найамбітніших жінок тогочасної Речі Посполитої, дружину князя Іллі Острозького – Беату Костелецьку¹³⁸. Народжена при королівському дворі Беата посідала виняткове становище й корис-

¹³⁶ АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 134–137.

¹³⁷ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 47, арк. 29–30 зв.; АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 469–473.

¹³⁸ Серед істориків й досі точиться дискусія щодо її походження. Загальновідомо, що її мати – чешка з Моравії Катерина Тельничанка – довгий час була коханкою короля Сигізмунда I (Старого) і ще до його вступу на престол народила від нього трьох дітей: сина Яна і двох дочок – Катерину і Регіну. Посівши королівський трон, Сигізмунд, керуючись політичними міркуваннями, розірвав конкубінат з Катериною Тельничанкою, видавши її за свого підскарбія – Андрія Костелецького. Від цього шлюбу у 1515 р. й народилася Беа-

тувалась протекцією не лише короля, але й королеви Бони. Вродлива, вихована і освічена, а до того ще й багата вона могла скласти чудову партію багатьом претендентам на її руку, серед яких був і український князь Ілля Острозький. Врешті, за порадою королеви Бони вона віддала перевагу синові гетьмана ВКЛ і стала дружиною найбагатшого українського князя. Після шлюбу подружжя переїхало на Волинь до Острога, де князь Ілля оточив дружину увагою і любов'ю. З. Кухович допускає можливість любовних почуттів з боку молодого князя. Проте їхній шлюб тривав недовго. Раптово занемігши, князь Ілля помер 19 серпня 1539 р.¹³⁹ За тестаментом він заповів усі свої маєтки Беаті та дитині, якою вона була вагітна.

Мешкаючи на Волині, Беата протягом 24 років залишалась удовою, намагаючись, очевидно, у такий спосіб зберегти свою незалежність та можливість особисто розпоряджатися не лише своїми власними, але й ще більш численними маєтками своєї малолітньої дочки Галшки, яку вона народила наприкінці 1539 р. Саме у цей період виявились неабиякі здібності та вольовий характер Беати. Користуючись прихильністю королівського подружжя, вона протягом багатьох років перебувала у конфлікті з родичами свого чоловіка, ведучи з ними безкінечні тяжби за маєтки. Не бажаючи випустити зі своїх рук маєтки дочки, вона усіляко протидіяла її заміжжю, чим, врешті, спричинила справжню драму її життєвої долі.

Вважають, що з від'їздом з Польщі могутньої опікунки Беати, королеви Бони, її ситуація погіршилась, зокрема ускладнились справи з родичами чоловіка, особливо з молодшим братом її колишнього чоловіка, князем Василем-Костянтином Острозьким, який намагався повернути собі батькову спадщину, що можливо й стало причиною її повторного шлюбу. Так чи інакше, але в 1564 р. вона вийшла заміж за серадського воєводу Альбрехта Ласького, який бувши амбітною людиною, прагнув досягти європейської слави та впливу в державі. Популярність і слава А. Ласького у деяких колах була настільки великою, що по смерті короля Сигізмунда Августа II його називали в числі можливих кандидатів на польський престол. У той же час це була людина з усіма властивими для того часу протиріччями та вадами, його амбіції та дії часто не відповідали етичним нормам. На момент шлюбу з Беатою йому було 28 років, тож він був молодший від неї на 21 рік, до того був ще й одружений, але приховав це від неї. Вважають, що ним керували лише матеріальні розрахунки, оскільки реалізація його амбітних планів вимагала великих коштів.

та. Проте дехто з істориків, зокрема А. Краушар, А. Ролле та ін. поділяли думку, що зв'язок між колишніми коханцями продовжувався, і Беата була донькою Сигізмунда. Однак В. Потеха та В. Свежавський дотримуються точки зору, що Беата насправді була дочкою А. Костелецького. З. Кухович, зауважуючи складність розв'язання цієї проблеми, не виключає можливості й батьківства короля. Див.: *Kuchowicz Z. Wielkość i upadek dumnej Beaty // Wizerunki niepospolitych niewiast staropolskich XVI–XVIII wieku. Łódź, 1972. S. 96.*

¹³⁹Вважають, що за кілька днів до свого весілля, він, беручи участь у лицарському турнірі, отримав травму внутрішніх органів, що й звело його в могилу.

Ідилія спільного сімейного життя закінчилась як тільки Беата за дарчим записом передала А. Лаському права на усі свої маєтки, які дістались їй від першого чоловіка та добра, що спали на неї по смерті її брата, віленського біскупа Яна. Вона записала йому також значні грошові суми та рухомість. За декілька місяців подружнього щастя, пише З. Кухович, Беата заплатила дуже дорого¹⁴⁰. Отримавши все, що йому було потрібно, і прибравши до своїх рук маєтність Беати, А. Ласький перестав прикидатись і ув'язнив її в Кежмарському замку, приставивши до неї сторожу, а сам подавшись до Польщі, провів веселе життя, намагаючись зреалізувати свої авантюрні плани.

11 років Беата провела в ув'язненні, звідки надсилала листи до короля з проханням визволити її, запевняючи, що не матиме жодних претензій до свого чоловіка. Незважаючи на її благання, ніхто їй не допоміг. Влада чоловіка над дружиною була настільки великою, що сам король не міг втрутитися у сімейні справи. Так в ув'язненні у повній самотності вона й померла.

Характеризуючи Беату, З. Кухович називає її однією з перших жінок, які прагнули до емансипації, до визволення з-під влади чоловіків, батьків та братів. Вона не могла викликати співчуття у чоловіків, які з великою пересторогою ставились до незалежних і владних жінок, тому ніхто й не прийшов їй на допомогу, ніхто не став на її захист. Беата вносила різкий дисонанс у звичний хід тогочасного побутового життя, в якому жінці відводилась лише обмежена роль «верного слуги» чоловіка. Усім своїм життям Беата доводила, що жінка здатна на більше, ніж бути домашньою «невільницею», отже вона становила «злий» приклад для дружин і дочок¹⁴¹.

Якщо покладатись лише на вінові записи, може скластися не завжди правильне враження щодо подружніх стосунків і становища жінки. Так, взявши шлюб з Мариною Михайлівною Некрашевичовою, Мануйло Болобан Осекровський, одержав за нею посаг загальною сумою на 180 коп грошей. Тож за Статутом її віно мало б скласти 360 коп. Мануйло, як пише він у віновому записі, «узнавши по малжонце своєї милої пнеи Марине учтивост малженства а доброє и склонное ку соби в малженстве заховане», записав їй 1 жовтня 1571 р. на своєму маєтку лише 280 коп, тобто на 80 коп менше, ніж повинен був. Щоправда, він надає їй право «при животе и по животе моем тую третьюю част половицы имени моего *Усекрова* в том вѣне своем ... *держати* и *вживати* з двором, з людьми тяглыми и шгородниками, с пашиною дворною, с конми, з быдлом и зо всим статком и маєтностью домовою, и зо всим на все, яко са таа третяя част в половицы моеи того имени моего *Усекрова* сама в себе, в пожиткох и доходах своих маєть»¹⁴². Як бачимо, загальна картина подружнього життя цієї пари за віновим записом виглядає досить пристойно:

¹⁴⁰ Kuchowicz Z. Wielkość i upadek dumnej Beaty. S. 97–98.

¹⁴¹ Ibid.

¹⁴² ЦДІАК України. Ф. 27, оп. 1, спр. 3, арк. 194 зв. – 195; Волинські грамоти XVI ст. С. 147–148.

чоловік начебто добре ставиться до своєї дружини, яку називає милою, він записує їй хоча й меншу, ніж визначає Статут, але певну суму на своїй маєтності, отже і матеріальне становище її забезпечене. Здавалося б, звичай та законодавчі приписи біль-менш дотримані, тож родичі можуть бути спокійними і не турбуватися за її долю.

Але інший документ повністю перекреслює перше враження про цілковиту злагоду між подружжям. У грудні 1572 р., володимирський і берестейський єпископ Феодосій Лазовський покликав до духовного суду з приводу «непристойного и нерядного в малжонстве мешканья» Мануйла Болобана Осекровського, який жорстоко побив та вигнав з дому свою дружину Марухну Михайлівну, онучку єпископа¹⁴³. Зі скарги єпископа ми власне й дізнаємось, що криється за виразом «непристойного и нерядного в малжонстве мешканья». М. Болобан «окрутне збиль и змордовал и, до стаини уведьчи, къ столпу ув одной кошули привезаль был; а потом деи тоеж ночи, мало погодивши, зас убегиши в стаиню, а отвезавши ее, жону свою а внуку мою, повторе збивши и змордовавши посторонками, самъ рукою своею з двора и з села своего Осекрова ув одной кошули выгнать и ее з дому своего кгвалтовне выбиль *шт* всеє маєтности ее ... , што ... в домъ его принесла»¹⁴⁴. У даному випадку навіть високе становище діда, який був володимирським та берестейським єпископом, не врятувало його унуку від чоловікових знущань та приниження.

25 червня 1583 р. до луцького гродського суду було внесено свідчення возного Матиса Славогурського про жорстоке побиття дочки Павла Заболоцького Раїни її чоловіком Яном Мироевським. Возний зафіксував стан жінки, яку він побачив «вельми збитую, зраненую и змордованую, на которой ... видиль єсми раны на боках, под самыми здухами, под ребрами, битые, синие, спухълье, а хрыбет битый, синий и спухлый; в голове видил теж єсми раны битые, спухълье и волосе оборваное, а на руце правои видиль єсми рану битую, синюю». Під час його оглядин Раїна зробила передсмертну заяву: «я тоє тяжкое збите и змордоване маю безвинне *шт* мужа своего Яна Мироевского, с которого, деи, бою аж кровью хрипью, бо, деи, во мнѣ внутри збивши, з горы светлицы рострутил, не задаючи великих знаков на тѣли»¹⁴⁵. За декілька днів Раїна померла. За Статутом такі випадки суворо карались: «кгда бы з ненависти и з немилости на обедве стороне, так муж яко и жона, будучи в ростырку з яких кольвек причин, один другого приправил о горло, замордовал, або струл, ...таковий мордер без милости маеть быти каран горлом»¹⁴⁶. Тому незабаром після погребу Ян Мироевський приїхав до свого тестя з проханням,

¹⁴³ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 7, арк. 224; АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 261.

¹⁴⁴ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 7, арк. 210; АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 260.

¹⁴⁵ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 460, арк. 687; АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 360–361.

¹⁴⁶Статут 1566 р. – Роздел 11, артыкул 10. С. 172.

«абы его з того замордованя вызволили и не славили»¹⁴⁷. Очевидно, вони якимось порозумілися, бо справа про вбивство дружини закінчилася для Яна Мироєвського мировою угодою з її рідними.

Єва Василівна Раївна, маючи вже другого чоловіка Григорія Бутовича, скаржилась, що 15 липня 1585 р. її колишній чоловік Матвій Немирич, випадково зустрівши її на дорозі, «не смотречи на добровольнии опис свои, которыи Матфеи Немирич мене, а я ему в розводе єсмо межи собою дали, заховываючи себе з вбу сторон во всем покои, ... мене яко невесте, учинивши кзвалть, бои, розбои ..., мене яко невьсту безпечную, вывлекши з воза, сам особою своєю розбивши, бичами вкрутне з некоторыми слугами, помощниками своими, збил, змордовал и зраниль, ... с которого бою и великого мордованя ажемь ледво пеша у дуброву *шт* них утекла ...»¹⁴⁸. Цілком зрозуміло, що так брутално міг поводитись Матвій Немирич і в часі подружнього життя.

Ще жахливішою виявилась історія, що сталася з Ядвігою Фалчевською у другому шлюбі. Після смерті у 1599 р. першого свого чоловіка князя Кирика Ружинського вона вийшла заміж за князя Юрія Михайловича Чорторийського, який «прудко по принятю з нею стану светого малженского... оную взгордѣвши и покинувши, давшисе на вшелякие неряды и збытки, на здорове ее стоял, везенем трапил незносным, муки ... *еи* задавалъ». Намагаючись змусити її переписати на нього маєтки, які дісталися їй від першого чоловіка, та грошові суми, виділені на виховання дочок, народжених у попередньому шлюбі, князь Ю. М. Чорторийський протягом тривалого часу піддавав її справжнім катуванням. Спочатку він силоміць відібрав у Ядвіги «килкадєсят тисечеи золотых пенезеи полских ..., которые пенези она с певных причин была повинна обернуть на потребу дочок своїх»¹⁴⁹. Далі з метою отримання грошової суми він домігся, щоб вона застала визначеним ним особам маєтки, які вона «правом доживотным» тримала від князя Кирика Ружинського. Щоб змусити Ядвігу піти на цей крок, він застосовує до неї у повному розумінні справжні тортури як до ворога: «*шную везенем тяжкимь всадилъ, вкрутне и ганебне збилъ, сѣмьдєсятъ и пятъ ранъ кривавыхъ и синихъ еи задалъ и тамъ такое безправье способами незбожными и вкрутными на неи вымучилъ, ... шную до того зневолилъ битьемъ, везеньемъ, голодомъ, вымыслные мордерства яко шрубованье палцовъ в курки ручничные, битье у пудошвы дубцами у нугъ и шиє, которыхъ встыдъ менимъ, шнии задаваючи, чимъ до того ее примусилъ, же мамбрамы, до тыхъ речи служачие, мусила му дати и шные подписать».*

Продовжуючи тримати дружину в ув'язненні, князь Чорторийський в цей час підписав з її пасербом, князем Романом Ружинським, контракти, які проте

¹⁴⁷ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 460, арк. 692; АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 360–361.

¹⁴⁸ЦДІАК України. Ф. 11, оп. 1, спр. 1, арк. 93 зв. – 95; АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 443–446.

¹⁴⁹ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 34, арк. 34–36; АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 485–490.

не могли вступити в силу без її згоди. Оскільки ці угоди зачіпали інтереси її дітей, вона «долго противна была, вшакже боли, кгвальтъ то на неи выгиснуль, же мусила на то все, што єдно хотель, позволити». Такими засобами князь не лише змусив Ядвігу підписати, але навіть і визнати ці контракти перед судовим урядом: «вную до того примусил, же оного доживотя и суммы, которую на Котелни маєт, по неволи уступить мусила перед урядом тамошним». Більше того, він примусив її підписати навіть чисті бланки, «которых на што бы были, менованя немашъ»¹⁵⁰.

Нарешті, одержавши завдяки насиллю потрібні йому «дарчі» записи на гроші і маєтки, князь, приставивши до Ядвіги свою сторожу, відправив її на початку 1602 р. до короля за підтвердженням цих записів, давши слугі таємний наказ, аби той вбив її на зворотній дорозі і лише «умерлую до него привезлъ». Зовсім випадково дізнавшись про справжні наміри чоловіка, Ядвіга втікла до монастиря, де вона знайшла притулок у ченців, яким вдалося відбити її від князівських слуг і сховати в костьолі.

Пізніше цей же князь Юрій Михайлович Чорторійський, одружившись з Федорою Колпитовською, через деякий час покинув її. Протягом 1615–1619 рр. тягнулася судова справа про самовільне розторгнення ним шлюбу з Федорою і незаконне укладення нового шлюбу із Зузанною Борзобагатянкою Красенською¹⁵¹. Якщо у випадку з Ядвігою Фалчевською, можна було б до деякої міри пояснити поведінку і дії князя зіткненням у шлюбі двох осіб з однаково сильними характерами (на наш погляд, Ядвіга виявила у даній ситуації справжню стійкість і мужність), які не хотіли поступитися один одному, що й привело до загострення стосунків, яке вилилось у таке нелюдське ставлення до дружини, то другий випадок говорить вже про стереотип шлюбної поведінки князя та його неповажне ставлення до жінки взагалі.

У 1622 р. Маруша Жирицька скаржилась луцькому гродському урядові на свого чоловіка Яна Резановича, який намагався спочатку продати, а потім навіть обміняти її на коня: «што колвекъ где могу, убогая невеста, кривавымъ потом моим выслужити, то онъ, з мене зодравши, пропъеть, ...мене, уцтивую жоньку, до речеи непристоинныхъ и вшетечныхъ хотел бы привести, и час-токротъ того бывало, же упившися, то мене ляда кому продаеть и в неволю подаеть и его милости пану Андрееви Зброжкови хотел продати за коня»¹⁵². Тож бачимо, що чоловік подібно до альфонса тривалий час живе за рахунок дружини, доводячи шлюбні стосунки взагалі до абсурду.

Посилаючись на незначне число документів про погані стосунки між подружжями, О. І. Левицький зробив висновок про нетиповість цих випадків. На наш погляд, жорстоке і brutальне поводження чоловіків в родині та з дружинами було поширеним явищем. Показовим є наведене вище свідчення Яна

¹⁵⁰ Там само.

¹⁵¹ АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 542–565.

¹⁵² ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 126, арк. 295–295 зв.; АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 577–579.

Монтовта про погане ставлення до своєї дружини, оскільки, по-перше, воно вийшло від самого чоловіка, по-друге, він не скаржиться на погані стосунки з дружиною, навпаки, говорить про м'якість її характеру, милість та добре ставлення до себе як до чоловіка. Тим не менше, сам він ставився до неї жорстоко і брутально, мало не забивши до смерті. Інші наведені приклади переконують, що таке ставлення до жінки вважалося нормальним, а отже типовим. Інакше і не могло бути за абсолютної влади чоловіка над усіма домочадцями своєї родини. Ця влада в умовах усталених віками патріархальних порядків маскулінного світу призводила до справжньої агресії чоловіків у подружніх стосунках та родинному колі, де так легко і просто можна було відкрито дати волю негативним емоціям, зірвавши на жінках і дітях своє невдоволення від, можливо, нездійснених амбіцій та зовнішніх негараздів, конфліктів, стресів тощо.

Більшість жінок звикали і десятиліттями мирилися з таким ставленням до себе. Лише іноді жінки відважувались на неординарні вчинки: втечі або ще рішучіший протест, проте це було великою рідкістю, оскільки піти проти загальноприйнятих узвичаєних норм суспільного життя могли собі дозволити лише сильні та вольові натури, яких серед жінок було небагато, адже в основі жіночого виховання полягала концепція покірності, слухняності та підлеглості чоловікам.

Зради як явище подружнього життя

Однією з форм протесту проти чоловічого деспотизму і тиранії була втеча жінок з дому, що сприймалась як зрада. Згадаймо подану 23 лютого 1563 р. до луцького гродського суду скаргу Михайла Лабунського, що його дружина Марія Михайлівна Гулевичівна «без бытности» його «з дому его выехала и колко недел мешкает в замку дядка своего его милости пана Михаила Мышки Варковскомъ». Попри те, що він «неоднокрот до нее посылал, ижебы до него в дом его поехала, а она деи того вчинити и до него ехать не хочет»¹⁵³.

Щоб визволитися з-під чоловічої влади іноді вдавалися до хитрощів. Оскільки Василь Андрійович Мишка Холоневський не випускав з мастки дружину Федору, її матір 10 липня 1572 р. прислала свою служебницю з листом, «поведаючи, якобы мела быти велми хора, и мовечи, абы до неи ехала». Тільки тоді чоловік, відпустив дружину, дозволивши їй відвідати матір, щоправда, лише на один день: «ямъ ее на малыи часъ в субботу, июля второго-надцать дня, пустилъ». Оскільки Федора не повернулась вчасно додому, В. Холоневський відправив до неї ціле «посольство» у складі луцького земського підсудка князя Остафія Сокольського, Андрія Ківерецького та Богдана Смиковського, «жебы ко мне жону мою зо всимъ, с чимъ *шт* мене выбрала-ся, послали». Їхні умовляння ні до чого не привели, Федора категорично

¹⁵³ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 38 зв.; АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 46.

відмовилася повернутись до чоловіка. Врешті, через деякий час В. Холоневський змушений був погодитись на розлучення, про що свідчить запис в луцькій гродській книзі від 21 січня 1574 р., у якому він говорить про неї вже як про колишню дружину¹⁵⁴.

У 1602 р. після 32 років подружнього життя Ганна Гаврилівна Єленська, покинула свого чоловіка Оникія Мутикальського, що він сприймає як «явную зраду»¹⁵⁵. Тож як незатишно мала почуватися жінка в родині, якщо, маючи з чоловіком 11 дорослих дітей і проживши з ним у шлюбі стільки років, вона майже наприкінці свого життя зважується на такий рішучий крок. Показово, що скаржачись у володимирському гродському суді, що «тая малжонка... зрадила» його, О. Мутикальський одночасно заявляє, що вона вкрала його «маетност ... убогую», а серед вкрадених речей перераховує жіночі шапку, дві сукні та хустки, тобто речі, які, на його переконання, належать саме йому, а не дружині. Як бачимо, попри те, що жінка вносила посаг і, як вважається в літературі, мала своє власне майно, яким могла розпоряджатися самостійно, чоловік вважає, що навіть особисті носильні речі дружини належать не їй, а йому. У 1602 р. крупецький служебник Іван Татарин скаржився на зраду – «чужолозство» своєї дружини Марії, яка проягом тривалого часу, «припомневши боязни Божое и стративши встыдь стану своего малженского, ... намовившися и маючи здавна порозумене з некимс Зактурским, ... хотела было з ним проч уехати»¹⁵⁶.

Іноді подружні конфлікти закінчувались значно трагічніше. Так, у 1631 р. Юрій Лукаревський звинувачував в отруєнні свого брата, Олександра Лукаревського, його дружину Урсулу Якубовську, яка довгий час перед тим, «впустивши небожчика, малжонка своего, при матце и штчиме... мешкала»¹⁵⁷. Наскільки складними були стосунки між подружжями внаслідок існуючої шлюбної практики свідчить судова справа про вбивство Оленою Дорогостайською свого чоловіка Щасного Харлинського. Порушуючи у 1604 р. справу в луцькому гродському суді, брати забитого, Ян і Шимон Харлинські, заявляли про «ненавист» своєї невістки «противко небожчикови». Очевидно, порозуміння між подружжям не було з самого початку шлюбного життя, оскільки Олена, «без воли, ведомости небожчика пана Счасного Харлезского, малжонка своего, ... вдъхавши своволне, през час немалыи без мужа своего так при матке своєї єє милости панєє Людмили Ириковны Дорогостаиское час барзо немалыи» мешкала¹⁵⁸. В ході судового розслідування внаслідок свідчень братів забитого, слуг та челяді з'ясувалося, що нарешті,

¹⁵⁴ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 363–363 зв.; спр. 459, арк. 1 зв.; АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 280–282.

¹⁵⁵ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 34, арк. 469–470; АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 492–493.

¹⁵⁶АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 490–491.

¹⁵⁷ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 176, арк. 153–155; АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 583–587.

¹⁵⁸ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 70, арк. 781–785, 922, 923 зв.-925, 1039–1040 ; Спр. 71, арк. 466–467; АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 494–520.

через чотири місяці, вона повернулась до свого чоловіка, але лише з єдиною метою – позбавити його життя. Декілька разів вона намагалась його отруїти: «неповоднокрот таємне трула, кормила и поила». Коли ж це не подіяло, Олена умовила чоловікового слугу Андрія Рожковського вбити пана. Перша спроба вбивства не вдалася: двічі стріляючи у сплячого пана, А. Рожковський не вбив його, кулі пройшли повз жертву. Доля вберегла Щасного, і на цей раз він залишився живим. Але ненависть до чоловіка і бажання за всяку ціну позбавитись його виявились сильнішими. Через деякий час Олена за допомогою слуг все-таки довела задумане до кінця. Відправивши з дому «балвера», який лікував і доглядав потерпілого вночі, та дворову челядь, вона знов умовила Рожковського, який на цей раз разом з двома служебницями, Каскою та Ганускою, задушив пана.

Показовою є реакція Олени Дорогостайської на повідомлення слуги, що нарешті остання спроба вдалась. Дізнавшись, що чоловік мертвий, вона полегшенно зітхає: «*фала Пану Богу! то жем юж себе тепер волна*»¹⁵⁹. Тож якою тяжкою мала бути влада чоловіка над жінкою, щоб вона, вихована у релігійному дусі, звертаючись до Бога, не те що не благає прощення за скошений нею найстрашніший злочин, а навіть і не думає про це. Вочевидь, що найважливішим для неї було скинення шлюбного ярма та звільнення від влади ненависного чоловіка, за що вона й возносить хвалу Богові.

Як бачимо, траплялися окремі випадки, коли деякі жінки намагалися вирватися з чоловічої залежності. Проте це не було нормою життя, це було рідким виключенням, і ці випадки саме внаслідок своєї виключності, «відхилення» від норми і потрапляли в поле зору сучасників. Адже матримоніальна поведінка, як і будь-яка інша сфера людської діяльності, регулюється системою певних поведінкових стереотипів, частково успадкованих від минулого, а частково від тих, що формуються. Відмінність шлюбно-сімейних стосунків, які охоплюють найбільш емоційно насичені сторони людського життя, полягає в тому, що тут будь-який індивід зберігає свободу власної реакції на певну ситуацію, тому тут найбільше, ніж в інших сферах, виявляються індивідуальні відхилення від стереотипу¹⁶⁰. Відповідно тут частіше, ніж в інших сферах, можуть виникати деякі девіації, порушуючи прийняті норми. Але парадокс полягає в тому, що індивідуальні відхилення зовсім не передбачають їх швидкого засвоєння і значного поширення, ментальність взагалі, а тим більше шлюбна, змінюється надзвичайно повільно. Взяті в цілому шлюбні стосунки виступають як найменш піддатливі до якихось змін, оскільки по-

¹⁵⁹ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 70, арк. 784; АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 500.

¹⁶⁰Гуревич А. Я. Историческая наука и историческая антропология // Вопросы философии, 1988. № 1. С. 47.

стійно і в масовому масштабі відновлюються у своєму традиційному і загальноприйнятому варіанті¹⁶¹.

Симптоматично, що, опубліковані О. Левицьким документальні свідчення про «цудзолоство» виходять лише від чоловіків, тож у зраді звинувачуються виключно жінки. Жодна жінка не звинувачує свого чоловіка у зраді навіть тоді, коли за змістом документа зрозуміло, що чоловік не лише ображав жінку, але зраджував просто на її очах. Більше того, коли йдеться про «цудзолоство» чоловіка, дружина захищає його. Так, у відповідь на звинувачення Яном Резановичем своєї дружини Маруші Жирицької та Дем'яна Воронича, які, за скаргою зраженого чоловіка, «не вгледаючися на боязнь Божую и срокгост права посполитого, такъже на веру малженъскую, при шлюбе поприсяжоную, без встыду, при живои малжонъце панѣи Воронинои, урожное панѣи Галены Долматовны Исаиковского, з великимъ преследованемъ еѣ в цудзолостве явнымъ мешкают»¹⁶², дружина Дем'яна Воронича Галшка Ісайковська заперечує це звинувачення: «я з малжонкомъ моимъ милымъ, паномъ Демяномъ Вороничомъ, мешкаючи в станѣ светом малженскомъ *шт* леть двадцати и далѣи такъ, яко ся намъ, добрымъ, цнотливимъ, на домъ шляхецкии годит. Не дознаваламъ и не дозналамъ пана малжонка моего ни в чомъ непростоиномъ противко себе, ани кому *и*ншому. И *ш*вшемъ мешкает зо мною яко доброму, цнотливому малжонъку на станъ его шляхецкии належачи, *у*цтиве в станѣ светомъ малженскомъ, што естъ не таино цнотливимъ добрымъ людемъ, которыи ведоми нашого мешканя»¹⁶³. Це можна пояснити небажанням наражати на смерть свого чоловіка та батька своїх дітей, оскільки за Статутом «цудзолоство» каралося смертною карою.

Але, очевидно, що сімейна зрада як явище існувала в значно більших масштабах, ніж це може бути документально підтверджено. Документи про це здебільшого мовчать. Такі справи широко не афішувались, по-перше, з огляду на суворість законодавства, яке передбачало за зраду смертну кару. По-друге, навіть тоді, коли жінки здогадувались або й знали про зраду своїх чоловіків, вони, перебуваючи у підлеглому й залежному від чоловіка становищі, змушені були змиритися. Окрім усього іншого, зраду потрібно було ще й довести.

Тим не менше, у наведених вище жіночих скаргах про брутальне ставлення чоловіків є конкретні і явні вияви подружньої зради. Зокрема, Прокіп Волчко Жасковський, тільки-но одружившись з Мариною Іванівною Мелешківною, навіть не криючись, на очах молодій жінки спочатку забавлявся з її службницями, а потім «дѣвку тую, которую *шт* пани матки моеѣ есми мела, *именем* Татьяну, ещѣ в дорозе едучи, ... зкгвалтовал». Вигнавши дружину з дому, він

¹⁶¹ *Бессмертный Ю. Л.* К изучению матримониального поведения во Франции // Одиссей. Человек в истории. Исследования по социальной истории и истории культуры. Москва, 1989. С. 110.

¹⁶² ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 123, арк. 734 зв.; АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 573–574.

¹⁶³ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 126, арк. 296–296 зв.; АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 579–580.

залишив у себе двох її служебниць і «чинил с тыми служебницами моими вбема в дому своєм мешканє таковоє, яко сам хотєл»¹⁶⁴. Тож чоловік почав зраджувати свою дружину від самого початку подружнього життя, але у скарзі йдеться лише про погане ставлення чоловіка до дружини, про подружню зраду взагалі не йдеться, жодного разу не вживається термінологія на означення зради як, наприклад, «цудзолоство». Нагадаємо також, що А. Ласький протримав свою дружину Беату 11 років в ув'язненні, а Павло Згличанський Ганну Монтовтівну – 14 років. Зрозуміло, що всі ці роки вони відкрито або приховано жили з іншими жінками, яких утримували біля себе, абсолютно спокійно ведучи позашлюбне життя. Проте, якби вони не приховували свої позашлюбні зв'язки, протягом багатьох років це не могло залишатись таємницею для їхнього найближчого оточення, тим не менше, це не викликало їхнього осудження в соціумі, ніхто не притягував їх до відповідальності ні за брутальність стосовно своїх шлюбних жінок, ні за майже відкрите «цудзолоство». Тож, слушною є думка М. Богуцької, що тогочасний звичайний кодекс з суворістю зобов'язував до вірності жінку, оскільки її вірність чоловікові мала забезпечити легітимність походження потомства, але для чоловіків звичай був значно поблажливішим¹⁶⁵.

Вічна боротьба між різними статями – чоловіком і жінкою – набирала в родині різні форми і різну силу. Незалежно від загальної моделі та пропагандних взірців, кожний шлюб формував свій власний світ стосунків, який залежав від обох шлюбних партнерів, тобто конкретних осіб, їх родинного досвіду, батьківського виховання, характеру, світосприйняття тощо. Проте існуюча практика заключення шлюбу, в основі якої, як правило, лежали не емоційні почуття, а лише матеріальні розрахунки, провокувала подружні зради вже від самого початку спільного життя, особливо в молодому віці. Звичайно, не всі чоловіки, подібно до Прокопа Жасковського, відкрито демонстрували перед своїми жінками свою зраду, більшість це старанно приховувала. Але, вочевидь, і самі жінки, перебуваючи в суворій підлеглості від чоловіків, поблажливо ставились до проявів подружньої зради. Тому зради як явище подружнього життя не знайшли широкого відбиття в тогочасних документах.

¹⁶⁴ ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 2, арк. 55 зв. – 57; АЮЗР. Ч. VIII. Т. III. С. 134–137.

¹⁶⁵ *Boğucka M.* Staropolskie obyczaje w XVI–XVII wieku. Warszawa, 1994. S. 70–71.